

EPISCOPUL MARCU AL CORINTULUI ȘI OPERA SA MUZICALĂ* (I)

DANIEL SUCEAVA

Lemele câtorva manuscrise muzicale în notație neumatică bizantină, conservate în fondurile din România, menționează nu rareori pe un Marcu, ieromonah la mănăstirea constantinopolitană Xanthopulos, mai apoi episcop al Corintului (sec. XV), sub al cărui nume au figurat în repertoriul de strană, până către sfârșitul secolului al XVIII-lea, un număr de cântări psaltice, heruvice, chinonice, stihiri, mathime ș.a., ilustrând stilul melismatic, bogat ornamentat, practicat în muzica de cult a creștinismului răsăritean din perioada imediat precedentă căderii Imperiului bizantin și a începutului Turcocrăției. Apelativul figurează într-o varietate de indicative nominale, mergând de la simplul și echivocul Markos (κὺρ Μάρκου), până la titulatura completă și compozită în care intervine și patronimicul Eugenikos¹. Prima problemă care se ivește în legătură cu pluralitatea acestor atribuiri este desigur asimilarea sau confuzia² pe care o întâlnim în unele cazuri cu omonimul și contemporanul său ilustru, Marcu Eugenikos, mitropolit al Efesului, marele polemist antilatin din vremea sinodului de la Ferrara-Florența din anii 1438–1439 și sfânt adăugat sinaxarului Bisericii Ortodoxe³. În timp ce datele biografice ale ieromonahului devenit episcop al Corintului se reduc, cu excepția câtorva sumare dar semnificative mărturii contemporane, la mențiunea locului viețuirii monahale⁴ și la anul încetării, foarte

* Prezentul studiu este versiunea remaniată și completată a celui publicat în AMB 7(2004)29–39. Numărul următor al revistei noastre va publica partea a doua a acestuia și va cuprinde lista comentată a pieselor muzicale atribuite în manuscrise episcopului Marcu al Corintului.

¹ Nicu Moldoveanu, *Izvoare ale cîntării psaltice în Biserica Ortodoxă Română. Manuscrisele muzicale vechi bizantine din România (grecești, românești și româno-grecești), pînă la începutul secolului al XIX-lea*, în: BOR 92(1974)208. Dohiar 337/Stathis 165: Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ ἐκ τῆς μονῆς τῶν Ξανθοπούλων ὕστερον δὲ ἀρχιερέως Κορίνθου. Ivion 964/Stathis 1049 (din anul 1562), f 323^v: Μάρκου ἱερομονάχου τοῦ ἀπὸ τῆς Μονῆς τῶν Ξανθοπούλων, τοῦ χρηματίσαντος Κορίνθου. EBE 928, f 120^v, 147: Μάρκος μοναχός–ἱερομόναχος ἐκ τῆς μονῆς τῶν Ἀγίων Ξανθοπούλων μετέπειτα μητροπολίτης Κορίνθου. V. și EBE 2406 (din anul 1453), ff 51^v, 246, 268^v ș. a.

² O listă cu asemenea încurcături de nume, după manuscrise, dar în care nu întâlnim pe cei doi Marcu, se află la Gr. Stathis în introducerea la primul volum (1975) al catalogului său (p. νη'). În recentul catalog al manuscriselor muzicale de la mănăstirile Meteorelor (*Les manuscrits de musique byzantine. Meteora*, Atena, 2006), întocmit tot de Gr. Stathis, indicele prezintă trei rubrici distincte pentru Μάρκος Εὐγενικός, Μάρκος ἱερομόναχος τῶν Ξανθοπούλων și Μάρκος Κορίνθου, ἀρχιερεὺς – ἐπίσκοπος (p. 570). Dar încă din anul 1924, în anexa catalogului manuscriselor de la Marea Lavră (v. infra, nota 56 pentru titlul complet), Sofronie Eustratiades precizase deosebirea dintre vestitul mitropolit al Efesului și ieromonahul omonim, cu care poate s-ar fi și înrudit (p. 456: πρὸς ὃν ἕως εἶχε καὶ συγγενεῖάν τινα), dar consemnează în două rubrici distincte pe Μάρκος ὁ Εὐγενικός ὁ ἐκ τῆς τῶν Ξανθοπούλων, înșirându-i compozițiile aflate în manuscrise (chinonice, heruvice, mathime la vecernia mare, stihiri și mathime calofonice, cratime etc.) și pe Μάρκος μητροπολίτης Κορίνθου (chinonice și stihiri calofonice). Pentru Marcu al Corintului, v. PLP 91880: „Offensichtlich nicht identisch mit Εὐγενικός Μάρκος, Schriftsteller (Nr. 6193)“.

³ A fost canonizat de Biserica Ortodoxă în anul 1456 și se sărbătorește la 19 ianuarie. Cf. *Mineiul pe Ianuarie*, București 1997, p. 303: „Tot în această zi, pomenirea celui între sfinți părintelui nostru Marcu Eugenicul cel din Efes, singurul luptător, apărător și păzitor al Ortodoxiei“. Akoluthia scrisă de fratele său Ioan, publicată de Louis Petit (Studi bizantini 2[1927]201–235) după manuscrisele Ivion 388 și Baroccianus 216, era destinată de autor a se cânta la 23 iunie, data trecerii sfântului la cele veșnice: (Ivion 388, f 764) Μηνὶ ἰουνίῳ κγ' τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Μάρκου ἀρχιεπισκόπου Ἐφέσου καὶ νέου θεολόγου. Ποίημα τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου τοῦ νομοφύλακος.

⁴ Despre mănăstirea τῶν Ξανθοπούλων, v. infra, nota 59. Știm însă atât din *Memoriile* (respectiv *Chronicon minus*) lui Georgios Sphrantzes, cât și din mai amplul și mai cunoscutul *Chronicon maius*, fals al lui Macarie Melissenos, că istoriograful

probabil prin deces, a arhipăstoriei sale⁵, despre dârzul combatant antiunionist avem, cum se înțelege, o mult mai bogată informație⁶. Provenit dintr-una din cele mai nobile familii țarigrădene, Manuel (după botez) a ucenicit timp de șase ani împreună cu Ioan, fratele său mai mic, în „gimnaziul” mănăstirii Studios⁷, având ca dascăli pe Ioan Chortasmenos (retorică)⁸, Georgios Gemistos-Plethon (filosofie) și, după unele mărturii, Iosif Bryennios⁹. Încă din această perioadă a anilor de învățătură, fiind deci mirean, Marcu a preluat conducerea școlii părintelui său decedat¹⁰. Diacon și sakelliu al Marii Biserici, Georgios

cunoscuse pe Marcu al Corintului, un „bărbat întreg la minte și la trup” (τὸν καλοκάγαθὸν Κορίνθου Μάρκον), „care s-a născut la curtea noastră și a fost crescut împreună cu noi”; că a suferit mult „de răutatea mășterii sale” (ὀπὸ τοῦ κακοῦ τῆς μητριᾶς αὐτοῦ), primind „multă mângâiere la părinții mei și, silit de atâta rău, a fugit din casa tatălui meu și a intrat în mănăstirea familiei Xanthopol (καὶ εἰς τὴν Ξανθοποῦλων μονὴν ἀπήλθε) și a ajuns foarte departe”. Trecerea prin Corint (30 august 1454) și vederea mormântului lui Marcu au deșteptat memorialistului aceste amintiri din copilărie (Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401–1477*. Ed. critică de Vasile Grecu, București, 1966 [Scriptores byzantini 5], p. 68–69 și 338–339). M. Le Quien, *Oriens christianus*, Paris, 1740, II, col. 165 D, reproduce în latinește acest pasaj. Rubrica de la f 149 a codicelui ivirit 973/Stathis 1058, o papadicie de la începutul secolului al XV-lea, introduce chinonicul duminical în ehul al 2-lea plagal *Αἰνεῖτε*, atribuit lui Theodoros Katakalon, precizând că acest *domestikos* aparținând unei vechi familii țarigrădene ar fi fost dascălul lui Marcu: τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ [sc. Μάρκου ἱερομονάχου] κὺρ Θεοδώρου τοῦ Κατακαλῶν. Inscriptiia pare însă mai recentă („διὰ τῆς νεωτέρας χειρός” precizează Gr. Stathis, III, p. 745), probabil din a doua jumătate a secolului al XV-lea (*ibid.*, p. 748). Despre familia Κατακαλῶν, v. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, Oxford–New York, 1991, p. 1113, PLP 11413–11429. BNR gr [inv.] 27.820, f 231^v–232 conține un *Αἰνεῖτε* în ehul 4 plagal, *ποίημα δομειστίκου τοῦ Καρακάλου*, probabil o confuzie a scribului care a văzut în neobișnuitul patronim indicația mănăstirii atonite. În Panteleim. 901/Stathis 370, o antologie–mathimatar copiată de Gherman Ὀλυμπιώτης la anul 1734, dascălul și ucenicul apar succesiv drept autori ai câte unui chinonic *Αἰνεῖτε* (f 68^v): Μάρκου μητροπολίτου Κορίνθου, urmat de *δομειστίκου τῶν Κατακάλων*, funcția sub care figurează de obicei Theodoros/Theodulos. Și în manuscrisul copiat de Gheorghe diaconul la anul 1443 (Cutlumuș 456/Stathis 917) întâlnim o succesiune asemănătoare (f 95^v). Dar acum chinonicul lui Marcu (τοῦ τιμιωτάτου ἱερομονάχου Μάρκου) este precedat de acela al domesticului Theodul al Kallikratiei (Θεοδοῦλου δομειστίκου Καλλικρατείας). Dacă am da crezare lemei de la f 431, Iviron 975/Stathis 1060, Marcu însuși ar fi fost *domestikos*, probabil la începutul carierei sale ecleziastice. A se vedea mai departe, nota 101.

⁵ B.G. Ateses, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος* în: EF 56–57[1974–1975], Atena, 1975, p. 128. Pentru episcopii Corintului, v. P. Polakis, *Ἐπίσκοποι τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου*, în: Ἱερός Σύνοδος II 12, nr. 276(1916)13 și T.A. Gritsopoulos, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία Κορινθίας*, în: Πελοποννησιακά 9(1972)203.

⁶ Pentru bibliografie, cf. Tsirpanlis, p. 13–20.

⁷ Fr. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, Leipzig–Berlin, 1926 [Byzantinisches Archiv, Heft 8], p. 74–75. A. Papadopoulos-Kerameus, *Μάρκος ὁ Εὐγενικός ὡς πατὴρ ἅγιος τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, în: BZ 11(1902)57.

⁸ Ioan Chortasmenos avea să devină mitropolit al Selimvriei, cu numele Ignatie. Cf. Fr. Masai, *Pléthon et le platonisme de Mistra*, Paris, 1956, p. 59: „Marc commença ses études sous la direction de Jean Chortasmenos et les acheva auprès de Georges Gémiste”. Plethon a susținut în mod consecvent pe Marcu, deși nu este sigur că ar fi subscris el însuși la unirea cu Roma (p. 321). Bessarion a avut aceiași măștri. „Étrange destinée de ces deux hommes, qui devaient faire un usage si différent des enseignements reçus aux leçons des mêmes professeurs!” exclamă cu îndreptățire Louis Petit (*Acolouthie de Marc Eugénicos archevêque d'Éphèse*, v. *supra*, nota 3). Vindob. Suppl. gr. 75 conține scrieri ale lui Chortasmenos, unele chiar de mâna sa, în care intervine și scrisul ucenicului său Marcu (v. *infra*, nota 71).

⁹ Fuchs, *op. cit.*, p. 74. K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, München, ²1897, p. 113. Beck, p. 755. Iosif Bryennios, *Τὰ εὐρεθέντα ἀξιῶσει τοῦ ὑψηλοτάτου καὶ εὐσεβεστάτου προῆν ἡγεμόνος Μολδοβλαχίας κυρίου Γρηγορίου Ἀλεξάνδρου Γκίκα Βοεβόδα δι' ἐπιμελείας Εὐγενίου Διακόνου τοῦ Βουλγαρέως*, Leipzig, 1784, vol. III, p. xvii. Dar vezi Tsirpanlis (p. 39): „It is difficult to accept [...] the opinion that Mark was a student of Bryennius because during the period 1406–1412, when that could have taken place, Bryennius lived in Cyprus, and when he returned to Constantinople (1412) Mark was already twenty years old”. Vitalien Laurent amintește printre dascălii junelui Silvestru, născut cam pe la 1400 („L'on pourrait même avancer avec quelque fondement l'année 1400 comme celle de sa naissance”, afirmă Laurent, p. 5, dar v. PLP 27217), pe Bryennios, „qui influença profondément son époque”, pe viitorul patriarh ecumenic (ales în 1410), Eftimie al II-lea („Cet Euthyme”, adaugă editorul *Memoriilor*, „ne put apprendre que les rudiments de la grammaire à l'enfant que Sylvestre était encore lorsqu'il dut, lui, quitter l'enseignement pour gouverner l'Église”), „alors higoumène du couvent urbain de Stoudios et d'autres qu'il désigne globalement, en somme les maîtres qui en ce temps régentaient sur les rives du Bosphore les sciences divines et humaines auxquelles des humanistes italiens comme Francesco Filelfo, Leonardo Bruni, etc. que Syropoulos dut rencontrer, étaient également venus s'initier. Sa formation intellectuelle fut aussi complète qu'elle pouvait l'être au début du Quattrocento” (Laurent, p. 6, nota 3). Asemenea lucruri se pot spune și despre Markos, nu cu mult mai în vârstă decât acela, deși s-a afirmat că Silvestru Syropulos ar fi fost, împreună cu Scholarios, elev al lui Markos (v. *infra*, nota 18). Vechea opinie a lui Ph. Meyer (*Realencyclopädie für Protestantische Theologie und Kirche*, XII, p. 287), după care Marcu „war Lehrer des Josephos Bryennios”, este desigur eronată (*apud* Vogel-Gardthausen, p. 289, nota 2).

¹⁰ Născut în prima jumătate a anului 1394 (Kaplaneres, p. 52), Manuel împlinise 13 ani la moartea tatălui său Georgios (1406).

este autorul unei akoluthii închinată Sfântului Spiridon¹¹, dar și Ioan¹², celălalt fiu al diaconului, a scris akoluthii, canoane, stihiri și poezii religioase¹³. După catastrofa din 1453, printre familiile nobile (nerenegate) care „vegetau ca arendași ai Imperiului în Moreea și în alte părți din provincie” se numărau și urmașii ierarhului nostru¹⁴. Câteva file adăugate ulterior unui manuscris din secolul XIII¹⁵, copiate însă în al XV-lea, cuprind între altele și unele date interesante despre familia sfântului¹⁶, din care aflăm că Ioan a avut mai mulți copii, că numele Manuel „seit alter Zeit in der Familie Eugenikos üblich war”, că bunicul lui Marcu ar fi fost tot un Manuel¹⁷. Teodor Agallianos și Georgios Scholarios, viitorul patriarh, i-au fost elevi¹⁸, iar acestuia din urmă i-ar fi fost, dacă textul respectiv poate fi și astfel interpretat, chiar duhovnic¹⁹. Un autor mai vechi a vorbit chiar de o posibilă înrudire cu Ghenadie

¹¹ Georgios figurează în PLP (6188) și ca inmograf. A se vedea și Kaplaneres, p. 50–95. După acesta, Ἀκολουθία φαλλομένη εἰς τὸν ἐν ἁγίοις Σπυρίδωνα τὸν μέγαν [ἔβ' δεκ.]: ποίημα τοῦ τιμιωτάτου σακελλίου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας διακόνου κῆρ Γεωργίου τοῦ Εὐγενικοῦ a fost editată (?) de M. Pilavakis în 1984, după cod. Hierosol. *Τιμίου Σταυροῦ* 503 (din secolul XV), împreună cu patru prosomii dedicate Sfintei Ecaterina, atribuite lui Marcu Eugenikos (cod. Oxon. Canonic. 49). Slujba Sf. Spiridon are *inc.* Ὁ τὴν σοφίαν ἐξ ὕψους δεδεγμένος (ehul al 4-lea plagal) și nu figurează în IHEG. Cf. Kaplaneres, p. 72, nota 21. A. Papadopulos-Kerameus, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, Petersburg, 1894, II, p. 569, cod. 503, f 86^v. Beck p. 797. Cf. și recenzia lui Klaus-Peter Matschke la a treia fasciculă a PLP (1978), în: Deutsche Literaturzeitung für Kritik der internationalen Wissenschaft 101, Heft 6, Juni 1980, col. 522.

¹² PLP 6189. Pentru cognomenul *Metaxopulos*, cf. Kyriaki G. Mamoni, *Μάρκος ὁ Εὐγενικός. Βίος καὶ ἔργον*, în: Θεολογία 25[1954]398, *apud* Tsirpanlis, p. 38: „Mamoni found that according to a note on a codice [sic] of the monastery of the Great Laura, John Eugenicos is identified with a certain Metaxopoulos the Imbrian. She therefore concludes that the Eugenicoi could also have possessed the surname *Metaxopouloi*, whose place of origin was most probably the island of Imbros”. Laurent, p. 3, nota 4, citează pentru acest „groupe de patronymes composés d’un ethnique et de la désinence –πουλος” pe H. Moritz, *Die Zunamen bei den byzantinischen Historikern und Chronisten*, Landshut, 1897, vol. I, paginile 18 și 33. Codicele 1882 (Ω 72) din biblioteca Marii Lavre atonite, datat 3 februarie 1425, este un autograf al lui Ioan: f 285^v ἐγράφη (...) παρὰ Ἰωάννου Ἰμβρίου τοῦ Μεταξοποῦλου. Cf. Vogel-Gardthausen, p. 171, unde figurează sub nr. 727, nedatat; Chr. Patrinelis, *Ἑλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως*, în: Ἐπετηρὶς τοῦ Μεταίωνα τοῦ Ἀρχαίου 8–9(1958)85; Antonio Bravo García, *El Matritensis BN 4636 (N 115), ff. 109–119 del Ion platónico; un estudio codicológico, paleográfico y crítico II: notas de paleografía*, în: Faventia, 6/2(1984)38.

¹³ S. Pétridès, *Les oeuvres de Jean Eugénicos*, în: ÉO 13(1910)111–114; 276–281. În același an, Sofronios Pétridès publica *Le synaxaire de Marc d’Éphèse. Introduction et texte grec* (Revue de l’Orient Chrétien, seria a II-a, 5[15], p. 97–107) care, împreună cu mai scurta versiune, pe alocuri diferită, publicată de Louis Petit în 1927 (v. *supra*, nota 3), au constituit izvoarele de căpătâi ale biografiei arhiepiscopului. Chr. Hannick, *L’élégie de Jacques le Perse par Jean Eugénicos*, în: Analecta Bollandiana 90(1972)261–287. Beck, p. 759. Un *λόγος ἀντιβήτικος* împotriva hotărârii sinodului de la Florența, sub numele „evlaviosului nomofilax Ioan Eugenicos diaconul”, s-a tipărit la Iași în 1694 (BRV 98) și tot acolo, în aceeași vreme, și *Tomul împăcării* (Τόμος καταλλαγῆς, BRV 99), unde avem și o scriere a nomofilaxului Ioan.

¹⁴ N. Iorga, *Bizant după Bizant*, traducere de Liliana Iorga-Pippidi, postfață de Virgil Cândea, București, 1972, p. 49, *apud* Martin Crusius, *Turcograecia*, Basel, 1584, p. 91.

¹⁵ Parisinus gr. 2953. H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale*, vol. III, *Ancien fonds grec*, Paris, 1888, p. 69 urm.

¹⁶ Sokr. Kugeas, *Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts*, în: BZ 23(1914–1920)143–163.

¹⁷ MM, vol. II, p. 427. Cf. PLP 91879: „Εὐγενικός Μανουήλ, Grundbesitzer in Kpl, vor 1400”. Kaplaneres, p. 50. Tsirpanlis, p. 37. Despre frecvența acestui nume (Μανουήλ), v. D. Suceava, *Retorul Manuil din Corint și cîntările atribuite lui în manuscrise psaltice*, în AMB 5(2003)74, notele 26 și 27.

¹⁸ Tsirpanlis, p. 39. Beck, p. 755, 759. Laurent, p. 6: „Leur situation sociale [e vorba de părinții micului Silvestru] leur permit en effet de mettre leur enfant à l’école des plus grands savants du temps”, pe care Syropoulos îi califică drept *λόγιοι καὶ θαυμαστοὶ ἄνδρες* (p. 466^{26–27}). „Parmi eux devaient figurer le futur métropolit de Silyvrie Jean Chortasménos [...] et Manuel Chrysoloras [...]. Fut-il [adică Silvestru], avec Scholarios, un peu plus jeune que lui, l’élève de Marc d’Éphèse? Rien ne l’indique” (p. 6, n. 3). Marcu s-ar fi înrudit, nu știm în ce grad, cu Theodoros Agallianos (Th.N. Zesses, *Γεννάδιος Β’ Σχολάριος. Βίος, συγγράμματα, διδασκαλία*, Tesalonic, 1980 [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 30], p. 64, *apud* Kaplaneres, p. 72). Acesta i-a fost, cum am văzut, elev, nu „coleg”, cum afirmă de mai multe ori V. Laurent (p. 21, 25, 38), în tot cazul un prieten al acestuia. „Il se rendit au chevet de Marc d’Éphèse mourant et recueillit ses dernières volontés” (Laurent, p. 38). Este, „sans doute possible”, copistul Paris. gr. 427, cuprinzând textul integral al „*Memoriilor*” lui Syropoulos, baza ediției critice publicate de marele bizantinist în 1971 (*id.*, p. 38).

¹⁹ PG 160, 746 A. Cf. R. Graffin, F. Nau, *Patrologia Orientalis*, vol. XVII², N° 83, *Documents relatifs au Concile de Florence II. Oeuvres anticonciliaires de Marc d’Éphèse*. Textes édités et traduits par Louis Petit, Paris, 1924 [Turnhout, 1994]. *Oratio XXIII^a Marci Ephesii morientis ad amicorum coetum, ac nominatim ad Georgium Scholarium*: „[...] ὅσα πατρὶ καὶ διδασκάλῳ καὶ παιδαγωγῷ ὀφείλεται” (p. 489 [351]). În traducerea latină a editorului textului: „quaecumque et patri et magistro et praeceptoribus debentur”. Desigur, prin *pater* se înțelege părintele spiritual. Asemenea, Sf. Teodor Studitul numește pe unchiul său Platon „τὸν

Scholarios²⁰. După terminarea studiilor, Manuel Eugenikos părăsește cele lumești (inclusiv averea, pe care o dă săracilor), intră în rândurile clerului Marii Biserici²¹ și primește rasa monahală (cu numele Marcu) în Antigoni, insula din Propontida unde se refugiase (1420–1422). Sub amenințarea deselor incursiuni turcești, monahul și duhovnicul său, un anume Simeon²², revin în capitală și se închinoviază în mănăstirea „împărătească” Sf. Gheorghe τῶν Μαγγάνων²³ unde Marcu este hirotonit preot de însuși patriarhul Eftimie al II-lea (1410–1416)²⁴ apoi, „ca să dea mai multă greutate delegației”²⁵ alcătuite în vederea participării la Conciliul de la Florența, înălțat de împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul (1425–1448) în scaunul de mitropolit al Efesului (1437), în același timp cu Visarion (mitropolit de Niceea) și Isidor (mitropolit al Kievului). În sânul Conciliului, Marcu a reprezentat poziția fermă, intransigentă, a teologilor greci împotriva doctrinei latinilor despre Purgatoriu și despre purcederea Sfântului Duh²⁶, fiind singurul delegat grec care, deși amenințat a-și pierde scaunul, a refuzat să semneze decretul Unirii (1439)²⁷. Se înapoiază la Efes, de unde are intenția a se retrage în Sfântul Munte (la Vatoped), dar în drum, aflat la Lemnos, este interceptat de soldații imperiali. Aici fu ținut prizonier doi ani, pe timpul

μακάριον ἡμῶν πατέρα”. Cf. I. Hausherr, *Saint Théodore Studite. L'homme et l'ascète*, în: *Orientalia christiana* 6(1926)9: „Quant à Platon lui-même [...] il le nomme toujours, sans crainte de confusion, son père”.

²⁰ A. Diamantopoulos, *Σίλβεστρος Συρόπουλος καὶ τὰ Ὑπομνημονεύματα αὐτοῦ τῆς ἐν Φλωρεντία συνόδου*, în: *Νέα Σιών* 18(1923)270. Autorul studiului propune această legătură de rudenie sprijinindu-se pe o expresie cu dublu sens (Ioan, fratele lui Marcu, către Syropoulos): τοῦ ἁγίου ἡμῶν ἀδελφοῦ și citează pe Sp. Lambros, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, Atena 1912, vol. I, p. 193, nota 28. „Mais il n'en est fait nulle mention ailleurs” (Laurent, p. 5, nota 15). Este cazul similar celor expuse în notele precedente, unde am văzut că „frate”, „tată” nu indică gradul rudeniei naturale, ci mai curând a celei spirituale.

²¹ Vezi *Akoluthia* lui Marcu scrisă de Manuil din Corint (*Μανουὴλ ὁ Κορίνθιος καὶ ἐν ὑμνογραφικόν αὐτοῦ πονημάτιον. Προσόμοια καὶ κανῶν εἰς τὸν ἁγιώτατον μητροπολίτην Ἐφέσου κὺρ Μάρκον τὸν Εὐγενικόν*), publicată de A. Papadopoulos-Kerameus în *Ἐπετηρὶς τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ* 6(1902)71–102. Cf. D. Suceava, *Retorul Manuil din Corint...* (v. nota 17 din studiul de față), p. 74, nota 24.

²² L. Petit, *Acolouthie...*, p. 197. Ivion 388, f 765^v: καὶ τὸν κρείττω τῶν ἄλλων πνευματικῶν πατέρα προείλετο τὸν θανμάσιον ἐκείνον Συμεώνην (Petit, p. 214^{9–10}).

²³ Janin, p. 70–76. Mănăstirea devenise, în ultimele secole ale imperiului, dintre cele mai celebre și „urma în rang după aceea a Sf. Ioan Botezătorul τῶν Στουδίου în sesiunile sinodale și în ceremoniile oficiale desfășurate la Sfânta Sofia” (Janin, p. 71, cf. MM, vol. II, p. 22–23). Janin, p. 72–73: „Vers 1417, Marc Eugénicos, déjà diacre, se réfugie à Saint-Georges des Manges et y reste une vingtaine d'années, composant des écrits théologiques et formant des disciples, dont le plus célèbre est le futur patriarche Denys Ier (1466–1471)”. Chinoviul a adăpostit și psalți de oarecare faimă: Theodulos monahul, δομῆστικός τῶν Μαγγάνων (X 1975, p. 298. V. și Miloš Velimirović, *Byzantine Composers in Ms. Athens 2406*, în: *Essays Presented to Egon Wellesz*, ed. by Jack Westrup, Oxford, 1966, p. 12), autor al unui heruvic (Dohiar 315/Stathis 143, antologie din secolul XVI – XVII inc., f 126^v: Θεοδοῦλου μοναχοῦ καὶ δομῆστικῶν τῆς μεγάλης καὶ βασιλικῆς μονῆς τῶν Μαγγάνων). În ms. Ivion 993 (Stathis 1078), antologie-mathimatar copiată la mijlocul veacului XVII, probabil de Cosma Iviritul, figurează la f 91 un heruvic în euhul 4 plagal atribuit lui Athanasios ieromonahul τῶν Μαγγάνων, după toate probabilitățile identic cu Athanasios (iero)monahos ὁ Πολίτης (PLP 23484; X 1975, p. 263). Acest heruvic apare și în alte manuscrise: în cel copiat tot de Cosma Makedon Iviritul, la anul 1680, păstrat în Biblioteca Patriarhiei Ecumenice, fondul Const. Ananiados, nr. 6, f 65^v–66, precum și în codicii mănăstirii Leimonos din Lesbos: 459 (circa 1700), f 255^v–256; 238 (circa 1700), f 279^v–280; 8 (sfârșitul sec. XVIII), f 170^v.

²⁴ Tspirpanlis, p. 40. *Logosul* lui Manuil din Corint, publicat de arhimandritul Arsenie (*Риторъ Мануила о Маркѣ Ефессомъ и Флорентійскомъ соборѣ*), în: *Христианское Чтения* 2(1886)102–162 (cu traducerea în limba rusă) și reeditat de L. Petit în *Patrologia Orientalis* XVII²(1923)491–522 (v. supra, nota 19), pomenește hirotonirea lui Marcu de către Eftimie, în mănăstirea Manganelor (Petit, p. 492 [354]).

²⁵ Syropoulos 184, nota 3. Steven Runciman, *The Fall of Constantinople. 1453*, Cambridge, 1965. Cf. ediția a II-a [1991] a traducerii în românește îngrijită de Alexandru Elian, p. 29. Ar fi fost desemnat exarh al patriarhilor (Le Quien, *Oriens christianus*, I, p. 692 D: *Exarchus Patriarcharum*). Joseph Gill, *The Council of Florence*, Cambridge, 1959, p. 229. Scaunul Efesului devenise vacant prin decesul lui Ioasaf (Gill, p. 77).

²⁶ Tspirpanlis, cap. IV, p. 76 urm. A se vedea și M.A. Orphanos, în: *Philoxenia*, München, 1980, p. 223–232.

²⁷ Runciman, *op. cit.*, p. 30. *Îndreptarea legii*, Târgoviște, 1652, c. 388, p. 398. (Nilles, II, p. 523, citează *Pravila de la Târgoviște*, 1682!). *Letopiseșul de la Putna*, în versiunea lui Isaia de la Slatina (*Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de I. Bogdan*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1959, p. 48–49 din traducere), înregistrează că în vremea domniei lui Alexăndrel „s-au adunat împăratul grecesc și patriarhul Țarigradului și mare mulțime de mitropoliți la soborul de la Florența, la papa Romei vechi, și au fost înșelați de latini și mulți dintre dânșii au venit cu bărbile tunse”. A se vedea și Al. Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, red. M. Berza, București, 1964, reeditat în: Al. Elian, *Bizanțul, Biserica și cultura românească. Studii și articole de istorie*, ed. îngrijită de Vasile V. Muntean, Iași, 2003, p. 17.

asediului insulei de către flota turcă (iulie 1442)²⁸. Revenit la Constantinopol, mitropolitul Efesului își încheie zilele în mănăstirea care îl adăpostise două decenii, la 23 iunie 1445²⁹.

Fără a zăbovi mai mult asupra aspectelor diverse și semnificative ale biografiei mitropolitului și nici asupra dezlegării chestiunii atribuirilor, uneori confuze, consemnate în manuscrisele examinate, chestiune de care cercetătorii mai competenți și mai învecinați subiectului se vor fi ocupat poate, se cuvin totuși subliniate câteva detalii care complică oarecum problema delimitării celor doi omonimi, contemporani și conaționali. Mai întâi trebuie precizat că în vreme ce despre data nașterii viitorului ieromonah de la mănăstirea Xanthopuloi nu avem știință, despre aceea a lui Marcu Eugenikos cunoaștem a fi fost situată în jurul anului 1394. Se știe sigur însă că ambii au încetat din viață în același an, 1445.

În privința scrierilor, Marcu Eugenikos a compus, pe lângă lucrări teologice, morale, filosofice, omilii, epistole etc., și alcătuirii liturgice, respectiv imnografice, asemenea părintelui³⁰ și fratelui său³¹. El însuși este menționat în *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*³² drept „Melograph”, fără îndoială prin preluarea necritică a unor surse mai vechi, în primul rând G. Papadopoulos³³, de la care aflăm că teologul a fost și un distins „compozitor” (ἔγκριτος ἄσματογράφος τῆς Ἐκκλησίας). El ar fi compus mathime, canoane *asmatikoi* cuprinzând, între altele, opt *parakletikoi* în cinstea Maicii Domnului *Hodigitria*, pe cele 8 glasuri, din porunca împărătească a lui Andronic al IV-lea Paleologul (1376–1379)³⁴. Dar aici poate oricine observa stridentul anacronism care face din basileul de mult răposat comanditarul unei opere al cărei autor încă nu se născuse! De fapt, pentru această informație, Papadopoulos este tributar vechii cărți a „vestitului” (ὁ πολὺς) Constantin Oikonomos ὁ ἐξ Οἰκονόμων³⁵, care elogia remarcabilele calități lirice, literare și intelectuale (καὶ μέλει καὶ λέξει καὶ διανοίᾳ) ale acestor canoane, publicate de același „presviter și iconom al Tronului Patriarhiei Ecumenice” în anul 1840³⁶. Lista operelor lui Marcu Eugenikos, adăugată de Constantin Tsirpanlis într-un *appendix*³⁷, cuprinde un total de 84, dintre care 41 inedite la data publicării tezei sale (1974). Afară de seria canoanelor dedicate Născătoarei, în decursul timpului s-au mai tipărit și alte piese imnografice atribuite lui Marcu în manuscrise: stihuri iambice închinare Maicii Domnului³⁸, alte canoane dedicate patriarhului Eftimie al II-lea, mai sus pomenitul hirotonisitor al viitorului mitropolit³⁹, un sinaxar dedicat Sf. Simeon Metafrastul⁴⁰, epigrame și inscripții

²⁸ Într-o epigramă dedicată icoanei celor șapte sfinți tineri din Efes, publicată de Papadopoulos-Kerameus în MB, p. 102–103 (εἰς εἰκόνα τῶν ἁγίων τριῶν [!] παίδων τῶν ἐν Ἐφέσῳ), Marcu se arată recunoscător sfinților martiri pentru eliberarea lui în chiar ziua pomenirii acestora, anume 4 august. „C'est certainement ce jour-là que Marc a dû sortir de prison” (Petit, *Acolouthie...*, p. 199).

²⁹ J. Gill, *The Year of the Death of Mark Eugenikos*, în: BZ 52(1959)23–31. „He endured atrocious agony for a fortnight and died on 23 June 1445” (p. 31). J. Gill, *Personalities of the Council of Florence*, Oxford, 1964, p. 231. Kaplaneres, p. 53 și 75. De la mănăstirea Manganelor, unde au fost înhumate, moaștele sfântului au fost transportate, după luarea Constantinopolului, la mănăstirea τοῦ Λαζάρου din Galata. Amplasamentul acestui locaș monahal nu este cunoscut (Janin, p. 298).

³⁰ PLP 6188: „Hymnograph in Kpl, um 1400”.

³¹ IHEG, vol. V, pars prior, p. 274.

³² PLP 6193. Cf. IHEG, vol. V, pars prior, p. 292. A se vedea și lista mai veche a lui C. Émery, *Hymnographi byzantini*, în: ÉO 27(1924)408–409.

³³ Papadopoulos, p. 276–277. Totuși trebuie avută în vedere o accepțiune mai largă a termenului, întrucât este de la sine înțeles că aceste lucrări imnografice nu erau doar piese literare, și odată făurite, urmau necesarmente a fi cântate.

³⁴ Papadopoulos, p. 277. Codex Vindob. Theol. gr. 187 (sec. XV) cuprinde, între altele, și aceste canoane paracletice ale lui Markos (Eugenikos). Cf. Hannick, p. 20. Săpăturile executate în anii 20 ai secolului trecut pe amplasamentul bisericii Sf. Gheorghe și pe cel al palatului Manganelor au avut ca rezultat și descoperirea, la mică distanță, a altui sanctuar, „la célèbre *Hodigitria*, voisine aussi de Saint-Georges”. Conform sinaxarului, Marcu și-ar fi compus „dans cette retraite des Manganes [...] la plupart de ses ouvrages” (L. Petit, *Acolouthie...*, p. 198). Alcătuirea celor 8 canoane ar putea avea legătură cu învecinarea sanctuarului care adăpostea legenda icoană pictată de însuși apostolul Luca. Localizarea mănăstirii τῶν Ὁδηγῶν este confirmată și de Janin: „à droite du chemin qui conduisait de Sainte-Sophie aux Manganes” (p. 206).

³⁵ *Περὶ τῶν Ὁ ἐρμηνευτῶν τῆς Παλαιᾶς Θείας Γραφῆς*, vol. IV, Atena, 1849, p. 793.

³⁶ *Γυμναδῶν Ἀνέκδοτα*, Atena, 1840, p. 89–132.

³⁷ Tsirpanlis, p. 109–118. Alt inventar al scrierilor mitropolitului s-a publicat în: O. Kresten, *Aristoteles graecus. Reflexionen zu einer Neuerscheinung auf dem Gebiete der griechischen Handschriftenkatalogisierung*, în: *Codices manuscripti 3, Heft 4(1977)130–136*. O listă mai recentă și desigur mai completă a publicat N. Constat în *La théologie byzantine et sa tradition, II (XIIIe–XIXe siècles)*, Turnhout, 2002, p. 411–464 (*apud: Scrieri filocalice uitate*. Trad. și studii de Ioan I. Ică jr, Sibiu, 2007, p. 170). „Explicarea orânduilei bisericești a preaițeleptului și preaivățatului Mitropolit al Efesului” (Τοῦ σοφωτάτου καὶ λοφιωτάτου Μάρκου Εὐγενικοῦ Μητροπολίτου Ἐφέσου Ἐξήγησις τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἀκολουθίας) s-a tipărit la Iași, la anul 1683, împreună cu „dialogul” arhiepiscopului Tesalonicului Simeon „în contra ereziilor” (Κατὰ αἱρέσεων) [BRV 81].

³⁸ J. Kamiris, în: *Ekklesia* 32(1955)16–17.

³⁹ É. Legrand, în: *Revue des Études Grecques* 5(1892)422–426; 6(1893)271–272. A. Diamantopoulos, în: EF 9(1912)124–147.

funerare⁴¹, acestea fiind singurele scrieri poetice care au văzut lumina tiparului. O parte însemnată a lor a rămas în manuscrise: alte opt canoane *παρακλητικοί, κατὰ τῶν ὀκτῶ γενικῶν λογισμάτων*, pe care le avem și în BAR gr. 452⁴², un canon dedicat celor nouă Cete Îngerești⁴³, altele închinare Sfântului Ioan Damaschinul (împreună cu o akoluthie)⁴⁴, Marelui Mucenic Iacov Persul⁴⁵, Sfintei Theodosia⁴⁶, Arhanghelului Mihail⁴⁷, o idiomelă⁴⁸ la Sf. Andrei și câteva stihiri (pentru sfinții Grigorie Palama, Parascheva, Simeon Metafrastul, Ioachim și Ana, Ecaterina). Alte stihiri, compunând se pare un canon⁴⁹, închinare Sfintei Treimi, Mântuitorului, Sfinților Îngeri și tuturor Sfinților⁵⁰, completează lista destul de bogată a silințelor poeticești ale lui Marcu, trecut așadar pe bună dreptate în rândul imnografilor, alături de fratele său. Judecând numai după această porțiune, prolifică am putea spune, a activității sale literare⁵¹, în care se regăsește și fermentul unei înzestrări congenitale, n-ar fi exclus ca autorul nostru să se fi îndeletnicit, în răgazurile viețuirii monahale, și cu psaltichia, ale cărei rudimente cel puțin, ca oricărui monah, nu-i puteau fi străine. Aceasta nu înseamnă că i-am putea atribui calitatea propriu-zis profesională a omonimului său, Marcu τῶν Ξανθοπούλων, menționat fără cognomenul Eugenikos în cele mai vechi izvoare, între care ms. EBE 2406, o antologie datată din anul 1453⁵², așadar scrisă la puțin timp după decesul episcopului. Din confruntarea lemelor rubricate ale acestui manuscris cu cele din EBE 928, datat din ultimul pătrar al secolului al XV-lea⁵³, A. Jakovljević conchide că este vorba de același autor, evident altul decât Marcu/Manuel Eugenikos⁵⁴. Listele alfabetice din unele manuscrise psaltice, așa-zisele *katalogoi* de melografi, psalți etc., diferențiază invariabil cele două nume: BAR gr. 923, f. 22^v (identic cu

⁴⁰ MB, p. 100–101; V.G. Vasil'evskij, *Синодальный кодекс Метамфрасма*, Petersburg, 1899, p. 74–75.

⁴¹ MB, p. 102–105. Omilia pentru starețul Manganelor, Macarie, a rămas inedită (Mosquensis 245, f 164–166; Scorialensis III.Ω 12, f 144v–147v).

⁴² BAR gr 452, p. 942–999. Cf. Panteleimonos 339 (sec. XVIII), f 129. Dujčev gr. 16, f 92–109^v[–112^v]. MB [*Ἀνέκδοτα Ἑλληνικά*, Constantinopol, 1884], p. 97, nr. 28 (opt canoane ἀκρόστιχοι). Tsirpanlis (p. 115) traduce: „against the eight general contemplations”, de fapt fiind vorba de „teoria celor opt patimi, sau vicii, sau gânduri păcătoase” (*Filocalia*, vol. I, trad. de Dumitru Stăniloae, Sibiu, 1947, p. 38), după Evagrie (PG 40, 1272: *de octo cogitationibus*), care o enunță întâiul. Apoi la Nil Ascetul (PG 79, 1145; *Filocalia* I, 149 „despre cele opt duhuri ale răutății”, *de octo spiritibus malitiae*) și la Ioan Casian. Cf., *apud* Stăniloae (*Filoc.*, *ibid.*), Fr. Degenhart, *Der hl. Nilus Sinaita*. Münster, 1915. A se vedea și art. din Θρησκευτική και Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία 1(1962)1200–1201. Paris. gr. 39, f 214: *Evagrii de septem vitiosis cogitationibus* (H. Omont, *Inventaire sommaire des Manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale et des autres bibliothèques de Paris et des Départements*, Paris, I, 1886, p. 7). C. Litza (*Catalogul manuscriselor grecești*, București, 1909, p. 293–294) a avut și el șovăieli la traducere: „opt canoane (poezii) de rugăciune contra celor opt greșeli (păcate?) capitale (?)”. Cf. D. Russo, *Studii și critice*, București, 1910, p. 85 și urm. (p. 802, 804, 808, 812, εὐχαὶ τοῦ Ἰωάννου Εὐγενικοῦ).

⁴³ Kausokalybion 97, f 1; Dujčev gr. 16, f 191.

⁴⁴ Dujčev gr. 16, f 123, f 135.

⁴⁵ Dujčev gr. 16, f 187. Vindob. Theol. gr. 186 (minei pe luna noiembrie, sec. XV) conține, afară de encomiul martirului persan (redactat de Ioan Eugenikos) și două canoane la utrenie, inserate într-o slujbă dedicată aceluiași sfânt mucenic, la data de 27 noiembrie, unul de Marcu (în ehul 4, f 151–160^v) și celălalt de fratele său Ioan (ehul 4 plagal, f 151^v–161), ambele editate de Hannick, p. 105–116. A se vedea și Chr. Hannick, *L'éloge de Jacques le Perse...*, p. 263. Aceluiași mucenic i-a închinat mitropolitul nostru și o epigramă în versuri politice, reeditată de Kyriaki Mamoni, *Μάρκος ὁ Εὐγενικός...* (v. mai sus, nota 12) p. 86, după Papadopoulos-Kerameus, MB (*Ἀνέκδοτα Ἑλληνικά*).

⁴⁶ Dujčev gr. 16 192, f 166.

⁴⁷ Dujčev gr. 16, f 227.

⁴⁸ Tsirpanlis, p. 116, menționează „six hymns to St. Andrew”. Dujčev gr. 16, f 115.

⁴⁹ Tsirpanlis, p. 116 vorbește de „canons in verses”.

⁵⁰ Dujčev gr. 16, f 142 [MB p. 97, nr. 39: este o ἀκολουθία avînd acrostihul *Μάρκου ἱερομονάχου*]. La f 191 este și un canon [MB p. 98, nr. 51] „εἰς τὰ ἐννέα τάγματα τῶν Ἀσωμάτων”. Vindob. theol. gr. 324, n. 3. Unele din aceste canoane fuseseră menționate și de Papadopoulos, p. 277.

⁵¹ Probabil întreaga producție liturgică datorată lui Marcu trebuie datată între anii 1418 și 1438, adică înainte de înălțarea sa la rangul episcopal (Chr. Hannick, *L'éloge de Jacques le Perse...*, p. 264–265: „Comme K. Mamonè l'a déjà signalé [...], les compositions liturgiques de Marc d'Éphèse portent le plus souvent la mention de μοναχός ou ἱερομόναχος [...] et sont à dater selon toute vraisemblance avant l'élévation de leur auteur au rang épiscopal, c'est-à-dire de 1418 à 1438, pendant son séjour au monastère de Saint-Georges des Manganes à Constantinople”). Cam același lucru afirmase și L. Petit (v. *supra*, nota 34).

⁵² Miloš Velimirović, *Byzantine Composers in Ms. Athens 2406...*, p. 7–18.

⁵³ Andreas Jakovljević, *Δίγλωσση παλαιογραφία και μελοδοι-ὑμνογράφοι τοῦ κώδικα τῶν Ἀθηνῶν 928*, Leukosia, 1988, p. 90. La fel este consemnat numele compozitorului și în alte manuscrise ale epocii respective: EBE 899 (sfârșitul sec. XIV) și Vatoped 1528 (mijlocul sec. XV). În EBE 2837 (din anul 1457) figurează doar κύρ Μάρκου ἱερομονάχου (f 134^v).

⁵⁴ Jakovljević, p. 91.

IEE 305, f 87⁵⁵), Vatoped 1427, p. 659⁵⁶, Xiropotam 318 (= Stathis 60, vol. I, p. 149), f 140 [-143] etc. În partea a doua a *Theoritikonului* său, cea istorică⁵⁷, Hrisant din Madit reproduce parțial, cu adaosuri în notele de subsol, aceste mai vechi liste manuscrise. În cazul autorilor noștri, la litera M, întâmpinăm constant două rubrici distincte: Μάρκος ὁ Εὐγενικός și Μάρκος Κορίνθου. Dar în ms. EBE 899, care este copiat în perioada cea mai apropiată de aceea a activității episcopului de Corint⁵⁸, aflăm titulatura completă în lema de la f 319, care introduce o stihiră la praznicul Schimbării la Față: „facerea preacinstului întru ieromonahi kyr Marcu de la mănăstirea sfinților [!] Xanthopului⁵⁹, a preasfințitului mitropolitului Sfintei Mitropolii a Corintului”, dacă tălmăcirea mea este exactă⁶⁰. Patru dintre compozitorii consemnați în manuscrisul studiat de Velimirović (datat 1453) sunt viețuitori ai unor mănăstiri constantinopolitane⁶¹; doi dintre aceștia, Gabriel și Marcu, aparțineau chinoviei al cărei nume trebuie socotit în legătură cu „quelque Xanthopoulos”⁶², ctitor sau restaurator al acestui fief al distinsei familii. Nu știm sub ce vocabulă a funcționat mănăstirea; că era situată în Constantinopol, se poate deduce din faptul că egumenul ei, Macarie monahul⁶³, era duhovnicul basileului Manuel al II-lea Paleologul

⁵⁵ Manuscrisul 305 din fondul Societății Istorice și Etnografice din Atena (Muzeul Istoric Național), datat 1749, este un autograf al lui Kiril Marmarinos. Cf. Eugenia Popescu-Judetz și Adriana Ababi Sirlu, *Sources of 18th Century Music. Panayiotos Chalathzoglou and Kyrillos Marmarinos' Comparative Treatises on Secular Music*, [Istanbul, 2000], p. 16–20. Cercetări mai recente tind însă a demonstra că ar fi vorba de o copie, ca și BAR gr. 923 (E.V. Gherțman, *Петербургскіи Теоретикон*, Odessa, 1994, p. 717). Lista melurgilor a fost publicată de K. Dyonuniotis în NE 20(1926)278–281. Pentru lista din BAR gr. 923, v. Titus Moisescu, *A Catalog of those Engaged in the Art of Byzantine Music along Time*, în: RRHA, série TMC 22(1985)67–75.

⁵⁶ Sophronios Eustratiades și Arcadios [Vatopedinos], *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi on Mt. Athos*, Cambridge, 1924 [Harvard Theological Studies XI], p. 227.

⁵⁷ *Θεωρητικόν μέγα τῆς μουσικῆς*, Triest, 1832, p. xxxix.

⁵⁸ A se vedea mai sus, nota 53. Jakovljević (p. 90, p. 71) îl datează spre finele secolului XIV. Vechiul catalog al lui Sakkelion (p. 163) data această papadichie la sfârșitul celui de-al XV-lea. Nu știm când va fi început arhipăstoria episcopului de Corint, dar întrucât ea a încetat la mijlocul veacului XV, pe de o parte, iar în lema de la f 319 el figurează drept „preasfințit mitropolit al Sfintei Mitropolii a Corintului”, pe de alta, ne pare greu de crezut că acest Marcu ar fi putut rămâne în funcție peste o jumătate de veac! După toate aparențele, Jakovljević s-a orientat în datarea propusă după filigranele depistate în manuscris (Briquet 3656, datat 1397), fapt care, în cel mai bun caz, nu dovedește decât vechimea hârtiei. Firește, poate fi vorba și de o interpolare târzie.

⁵⁹ Giovanni Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV*, Città del Vaticano, 1931 [Studi e Testi 56], p. 473. „Mănăstirea Xanthopol din Galata (Constantinopol) era, poate, într-o legătură cu mănăstirea Xanthopol din Sfântul Munte” (D. Stăniloae în *Filocalia*, vol. VIII, București, 1979, p. 8, citând *Megas Synaxaristis* al lui K. Dukakes, după A.M. Ammann, *Die Gotteschau im palamitischen Hesychasmus*, Würzburg, 1938, p. 13. Vezi acum a treia ediție, 1986, p. 14–16). Legătura se explică prin faptul că patriarhul Calist al II-lea (1397), unul din autorii *Centuriei* (v. *Metoda sau cele 100 capete ale lui Calist și Ignatie Xanthopol*, în vol. VIII al *Filocaliei* citate mai sus), fusese călugăr la mănăstirea atonită a Pantocratorului, mai precis la una învecinată care luase numele τῶν Ξανθοπούλων încă din vremea patriarhului Calist I (1350–1353; 1355–1363), provenit din chinoviul constantinopolitan cu același nume (Ammann ³1986, p. 14: „Er stammte aus dem Kloster τῶν Ξανθοπούλων in Galata bei Konstantinopel; infolge seines Übertrittes nahm das Pantokratorkloster auch den Namen τῶν Ξανθοπούλων an” și citează pe G. Smirnakis, autorul vechii monografii a Athosului, Atena, 1903, p. 529). Ammann, *ibid.*, p. 16: „Im Jahre 1431 wird von dem Kloster in Galata als von einem Kloster τῶν ἀγίων Ξανθοπούλων gesprochen. Er ist offenbar dort begraben worden”.

⁶⁰ Jakovljević, p. 91, nota 2. Începutul cântării în euhul 2 plagal nenano [Σε προκατηγγη(ει)λαν ανωθεν] nu figurează ca atare în IHEG, dar este firește „anagrama” preacunoscutei mathime theotokii a lui Ioan Cucuzel Ἐνωθεν οἱ προφηται σε προκατηγγειλαν (v. Sofronie Eustratiades, *Ἰωάννης ὁ Κουκουζέλης, ὁ Μαῦστωρ, καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς αὐτοῦ*, în: EEBS 14[1938]44), piesă care nu a pătruns în cărțile liturgice tipărite, dar pe care o întâlnim frecvent în manuscrise (de pildă BAR gr 1096, f 207 [βαρὺς], BAR gr 599, f 168, BAR gr 832, f 235^v). Gr. Stathis o clasează între mathimele de tipul ἐγκώμια θεοτοκία (dar și ἐγκωμιαστικὴ μάθημα, ἐγκώμιον εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον, cum se mai poate citi în manuscrise). Textul s-a folosit și ca φήμη, de pildă la îmbrăcarea veșmintelor arhieresti. Cf. Stathis, *An.*, p. 148. O antologie a stihirarului din veacul al XV-lea (Sinai 311, 1584 Benešević, p. 166) cuprinde o stihiră la ziua de 6 august, ποίημα Μάρκου μητροπολίτου Κορίνθου. Alcătuitorul catalogului nu precizează incipitul textului. Ar putea fi însă vorba de mathima *Οἱ μαθηταί σου, Λόγε*, care se cîntă la aceeași sărbătoare a Schimbării la Față, așa cum apare, din păcate incomplet, în BAR gr 599, f 217^v–218 (între aceste file este o lacună). A se vedea Stathis, *An.*, p. 84. Cf. Iviron 964/Stathis 1049, f 160^v ἀναγραμματισμός: Μάρκου ἱερομονάχου· νενανω. Stathis, *ibidem*, p. 152, nota 4. De asemenea, Xeropotamou 383 (Stathis 106, mathimatar din a doua jumătate a sec. XV), f 207: παρὰ τοῦ μακαρίτου μητροπολίτου Κορίνθου κυροῦ Μάρκου τοῦ ἐκ Ξανθοπούλων· πλ. β'. De observat că la data când s-a transcris această lemă, defunctului (τοῦ μακαρίτου) mitropolit i se atribuia titulatura completă.

⁶¹ M. Velimirović, *Byzantine Composers*, p. 12.

⁶² Janin, p. 379. „Marcu Eugenikos, melod, altul decât mitropolitul Efesului”, precizează la rândul său marele specialist al geografiei ecleziastice a Bizanțului, după Sofronios Eustratiades, *Θραῖκες μουσικοί*, în: EEBS 12(1936)58.

⁶³ Acest „juif convertit” (Janin, *ibidem*) menționat de Syropulos la p. 118¹² este Κουρουνᾶς Μακάριος, ieromonah și catigumen al venerabilei (τῆς σεβασμίας) mănăstiri a Manganelor, apocrisiar al împăratului pe lângă papă, răposat înainte de 1445

(1391–1425) și „unul din cei trei executori testamentari ai împăratului”⁶⁴. Se pare că însuși mitropolitul Marcu Eugenikos – și acesta este lucrul cel mai interesant – ar fi avut o legătură cu această mănăstire, întrucât este autorul a trei epitafuri, două la mormântul igumenului Macarie, pe care îl asemuie Sfântului Macarie cel Mare, și unul la cel care adăpostea rămășițele celor doi copii ai lui Dimitrie Țamblac, marele stratopedarh⁶⁵. Ambele morminte, cum se poate citi în titlurile puse înaintea versurilor, se aflau în cuprinsul mănăstirii. Primul editor al acestor texte ne informează într-o notă că Marcu a mai compus și un ἐπιτάφιος λόγος pentru egumenul răposat (*inc.* Ὁδῶ τινι ἔοικεν), pe care l-a aflat într-un manuscris păstrat la Moscova⁶⁶.

O notiță manuscrisă autografă, purtând numele lui „Markos monahul Eugenikos” s-a descoperit pe fila unui codice de la sfârșitul secolului al X-lea, cuprinzând omiliile Sf. Ioan Hrisostomul la *Epistola către Evrei* a Sf. Apostol Pavel. Manuscrisul⁶⁷, care fusese în posesia mitropolitului, provenea însă de la mănăstirea τῶν Μαγγάνων, după cum se poate constata descifrând inscripția caligrafiată pe prima lui filă. Examenul paleografic a demonstrat că avem de a face cu aceeași mână, aceea a lui Marcu Eugenikos, care a compus de fapt, ca și în cazul semnăturii de la urmă, un distih în dodecasilabul bizantin, o practică obișnuită a copiștilor. S-a putut constata apoi că alt manuscris provenit din chinoviul constantinopolitan (Vindob. Hist. gr. 20) poartă pe spatele primei file un distih metric (tot în versuri de 12 silabe), atestând proprietatea mănăstirească, în aceeași grafie elegantă a viitorului mitropolit al Efesului⁶⁸. Dar mai ales manuscrisul Kosinitza 192 (acum Dujčev gr. 16), în care s-a cuprins, pe 273 de file, o parte însemnată a scrierilor teologului⁶⁹ și în care Papadopulos-Kerameus a văzut, cu multă vreme în urmă, un autograf⁷⁰, este acum recunoscut ca atare⁷¹. Monac. gr. 624 (copiat în Constantinopol în prima treime a secolului

(PLP 13550). Cf. și G. Mercati, *op. cit.* în nota 59, p. 473. „Ce personnage n’est connu que par la double mention que lui accorde Syropoulos, à moins de voir en lui ce Macaire Korōnas, moine, lui aussi, des Xanthoupoloi, dont Marc d’Éphèse composa l’Építaphe” (V. Laurent, nota la pasajul din Syropulos citat mai sus).

⁶⁴ Janin, *ibidem*. Ps.-Phrantzes, *Chronicon maius*, ed. Bonn 124, 156; PG 156, 739 A. Vezi G. Mercati, *op. cit.*, p. 474.

⁶⁵ Janin, *ibidem*. Stihurile au fost publicate de A. Papadopulos-Kerameus în MB, p. 102–103, numerele 3 (Ἰαμβοὶ εἰς τάφον τοῦ μακαρίτου κυροῦ Μακαρίου Κορώννα), 7 (στίχοι εἰς τάφον τοῦ κυροῦ Μακαρίου μοναχοῦ, ἐν τῇ μονῇ τῶν Ξανοπούλων) și 8 (εἰς τάφον τῶν τέκνων κυροῦ Δημητρίου τοῦ Τζαμπλάκωνος, ἐν τῇ αὐτῇ μονῇ), după Dujčev gr. 16, apoi de K.G. Mamoni, *op. cit.*, p. 573. În legătură cu acest Tzamlakon, al cărui neam este menționat încă din sec. XIV (Papadopulos-Kerameus citează pe E. de Muralt, cu al său *Essai de Chronographie Byzantine*, Petersburg, 1855), să se vadă acum G.I. Theocharidis, *Οἱ Τζαμπλάκωνες. Συμβολή εἰς τὴν βυζαντινὴν μακεδονικὴν προσωπογραφίαν τοῦ ΙΔ’ αἰῶνος*, în: *Makedoniká* 5(1963)125–183. Atribuită inițial de Sp. Lambros lui Marcu (NE 2[1905]444), epigrama gravată pe statuia lui Teodor I în amintirea recuceririi Corintului, așezată lângă poarta principală, slăvește izbânda despotului asupra „italienilor arupeni” (Ἰταλῶν ἐσπερίων). Ulterior, savantul și-a revizuit opinia (*Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά*, vol. I, p. XXVI–XXVII), reeditând textul în aceeași culegere, vol. IV, p. 11 (cf. Denis A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée. Histoire politique*. Édition revue et augmentée par Chryssa Maltéizou, Londra, 1975, p. 145).

⁶⁶ Mosqu. Synod. 394. Discursul funebru figurează și în lista operelor lui Marcu Eugenikos, publicată de Fabricius în *Bibliotheca Graeca*, XI, p. 674.

⁶⁷ Monac. gr. 356. Cf. B.L. Fonkič și F.B. Poljakov, *Markos Eugenikos als Kopist. Zur Tätigkeit eines Gelehrtenkreises an den konstantinopolitanen Skriptorien im ersten Drittel des 15. Jahrhunderts*, în: BZ 84/85(1991/1992)17–23. Subscripția de proprietate se află pe f 229^r.

⁶⁸ Fonkič-Poljakov, p. 18. Și acest codex, un Iosif Flavius, este datat din a doua jumătate a secolului al X-lea. A se vedea acum B.L. Fonkič, *Новые автографы Марка Евгеника*, în: VV 57(82)[1997]160.

⁶⁹ V. *supra*, notele 41–45 și 47. Cf. G.G. Tsaras, *Το χειρόγραφο 192 της Μονής Κόζνιτσας (Εικοσιφοίνισσας) και Μάρκος ο Ευγενικός*, în: *Βυζαντικά* 4(1984)161–167. Dujčev gr. 16, *olim* Kosinitza 192, codice descris prima dată de A. Papadopulos-Kerameus în MB, p. 95–98 [*Μάρκου Εὐγενικοῦ συγγραμμᾶτια διάφορα*, p. 94–105], după ce îl semnalase deja ca autograf în suplimentul (*Παράρτημα*) volumului 17 al publicației constantinopolitane Ἐπετηρὶς τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσῶ, p. 47–48 și în vol. 18, p. 95, este păstrat actualmente la Sofia, în biblioteca Centrului Ivan Dujčev (cf. B.L. Fonkič/F.B. Poljakov, *Markos Eugenikos als Kopist...* și B.L. Fonkič, *Новые автографы Марка Евгеника...*, citate mai sus).

⁷⁰ V. mai sus, semnalările lui Papadopulos-Kerameus în *Παράρτημα Συλλόγου* 17 și 18. Pe temeiul acestei opinii, Marcu Eugenikos, mitropolit al Efesului, figurează ca scrib și în vechiul catalog al Mariei Vogel și V. Gardthausen, p. 289, precum și în marea sinteză a lui A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, III/2, Lieferung 1/2, Berlin-Leipzig, 1952, p. 990.

⁷¹ Fonkič-Poljakov, p.19, nota 8. *Idem*, p. 23 (Korrekturzusatz), unde este menționat un alt specimen din scrisul lui Marcu al Efesului, după Dujčev gr. 16, publicat pentru întâia oară în *Actes de la Table Ronde: „Principes et méthodes du cataloguage des manuscrits grecs de la collection du Centre Dujčev”*, Tesalonic, 1992, planșa 2. B.L. Fonkič, *Новые автографы Марка Евгеника* (v. *supra*, nota 68), descrie mai în detaliu acest prețios autograf. Alte 4 manuscrise în care, în proporție mai mare sau mai mică, intervine mâna lui Marcu: Vindob. Suppl. gr 75 (scrieri ale maestrului său Ioan Chortasmenos, unele autografe),

al XV-lea)⁷², Mosq. GIM gr. 423 (Constantinopol, convolut cuprinzând scrisul a 11 copiști dintre secolele XIII–XVII)⁷³, Mosq. GIM gr. 440 (6 copiști, între care și Ioan Eugenikos)⁷⁴ și Oxon. Barrocc. gr. 145, conținând texte hagiografice (*hypomnema* și o akoluthie pentru Sf. Ilie Tesviteanu) având ca autor pe însuși Marcu al Efesului, toate aceste manuscrise conțin părți, de oarecare întindere, copiate de mâna mitropolitului. Dacă vom adăuga la succesiunea factologică de mai sus și detaliul semnificativ că unul dintre copiștii care au colaborat (în sensul cel mai propriu: „mit Markos Eugenikos zusammengearbeitet haben”⁷⁵) la alcătuirea codicelui (Monac. gr. 624), conținând mai ales scrieri ale lui Nicolae Kabasilas, în care Marcu Efesios copiasse filele 174–195⁷⁶, era un ieromonah Ioasaf τῶν ἀγίων Ξανθοπούλων⁷⁷, ne-am putea considera îndreptățiți să afirmăm că legăturile scriitorului cu această mănăstire, și probabil cu întreaga comunitate cenobitică țarigrădeană, extrem de atașată de idealul și de lupta pentru Ortodoxie pe care o întruchipa viitorul ei erou⁷⁸, erau dintre cele mai strânse. În această împrejurare, nu ar fi nicicum exclus ca doi reputați monahi, provenind din mănăstiri importante ale Capitalei, implicați deopotrivă în frământările doctrinare care au marcat ultima perioadă a Imperiului, să se fi cunoscut măcar din auzite, dacă nu în persoană. La această simplă prezumție, asupra căreia nu voi insista, s-ar putea adăuga și aceea, mai puțin probabilă, a înrudirii, sub același patronimic, a celor doi călugări. Avem însă, în stadiul prezent al cunoștințelor în legătură cu prosopografia acestei perioade bizantine, date suficiente, menite să tranșeze în mod irevocabil enigma asocierii celor două personaje. Este de ajuns să ne referim la faptul, de mult cunoscut, că Marcu al Corintului figurează el însuși ca scrib, cel puțin al unui manuscris. Acesta se păstrează la Vatoped sub cota 1527 și a fost semnalat încă din anul 1924, în catalogul bibliotecii mănăstirii atonite publicat de S. Eustratiades și Arcadie Vatopedinul⁷⁹. Este un mathimatar-stihirar cuprinzând doar mathimele-*anagrammatismoï* din primul volum, cel al lunilor septembrie-martie. Subscripția de la f 321^v este datată marți 1 septembrie 6942, indictionul 12 și s-a interpretat ca fiind anul de la Hristos 1434, atât în catalogul menționat cât și în alte publicații care au preluat această dată⁸⁰. Se poate observa însă că, deși indictionul 12 corespunde anului 6942=1434, în acel an ziua întâia a lunii septembrie a căzut miercuri. Dacă socotim 6942–5509=1433, 1 septembrie a fost într-adevăr într-o marți, dar veleatul ar fi în acest caz 6941, iar indictionul 11. Și după litera dominicală ajungem la aceeași socoteală: 1433, litera dominicală D corespunzând zilei de marți 1 septembrie. Anul Mântuirii 1434 având litera dominicală C, aceeași dată a căzut într-o miercuri. Personal, aș opta pentru datarea 1433. La acea dată, după cum rezultă din însemnarea autografă (παρ’ ἐμοῦ τοῦ ἐλαχίστου Μάρκου τοῦ ἐκ Ξανθοπούλων), Marcu nu fusese încă înălțat în scaunul episcopal. Încheind colofonul, precizează că a copiat psaltichia „cu ajutorul și cu cheltuiala preacinstiului ieromonah Neofit”⁸¹.

Vindob. Hist. gr. 20 (amintit în nota 68), Heidelberg. Pal. gr. 398 (a doua jumătate a sec. IX; unele file scrise de Ioan Eugenikos, cu adăugiri în cerneală roșie de fratele său Marcu), în fine Paris. Coisl. gr. 155 (datat de Fonkič la începutul sec. XIV, cuprinzând o colecție din dialogurile lui Platon. Manuscrisul, care a aparținut inițial lui Marcu, a fost restaurat și completat de acesta cu fragmente de text și cu marginalii. Ulterior codicele a intrat în proprietatea altor cărturari, între care Bessarion, care a adăugat de asemenea unele completări, alcătuindu-i și sumarul).

⁷² Fonkič-Poljakov, *ibidem*: „in das erste Drittel des 15. Jahrhunderts zu plazieren”.

⁷³ *Idem*, p. 21–22.

⁷⁴ *Idem*, p. 22–23. Cf. B.L. Fonkič, *Codici autografi di Bessarione, Giovanni Eugenio e Critobulo, conservati a Mosca*, în: *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 4(1984)35–37.

⁷⁵ *Idem*, p. 19.

⁷⁶ Sunt reproduse filele 174^v și 175 (fig. III și IV).

⁷⁷ Activ în primul pătrar al sec. XV. Cf. E. Gamillscheg și D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800–1600*, II Teil, Viena, 1989, Nr.288 și planșa 159. Cf. G. Mercati, *op. cit.*, p. 473, nota 1.

⁷⁸ Într-o corespondență recent publicată (Constantin Manafis și Hristos Arambatzis, *Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ Ἀθαν. τοῦ Παρίου καὶ Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου*, în: *EEBS* 52[2004–2006]529–544), adresându-se lui Nicodim Aghioritul, Atanasie din Paros, cel care publicase în anul 1785 *Ὁ Ἀντίπαπας*, numește pe Marcu *μονοφυῆς ἥρως*. De altfel, titlul complet al cărții lui Atanasie, trecut în rândul sfinților în anul 1995, cuprinde și complementul: *Ἀγῶνες ὑπερβαύμαστοι καὶ ἡρωϊκὰ παλαίσματα (...) τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Μάρκου Ἀρχιεπισκόπου τῆς Ἐφέσου, τοῦ πίκλην Εὐγενικοῦ*.

⁷⁹ *Op. cit.* la nota 56, p. 238. Cf. X 1975, p. 337–338.

⁸⁰ X 1975, p. 338. X 1980, p. 24. Cf. și Jakovljević, p. 91, nota 9. O filă sustrasă din acest codice este păstrată în fondul Bibliotecii Naționale Ruse, sub cota *греческая 442* (E. V. Gherțman, *Греческие музыкальные рукописи Петербурга. Каталог*, I, Sankt-Peterburg, 1996, No. 40, p. 176–178). Cândva, ea a făcut parte din colecția arhiepiscopului Porfirie Uspenski (1804–1885), care a și însemnat în partea de jos a filei proveniența și data: „Баронед. 6942 = 1434 год”. Firește, locul este cel al sfeterisirii, în vreme ce data e preluată de pe ultima filă a autografului !

⁸¹ Este unica mențiune a acestui ieromonah (PLP 20127). A se vedea și PLP 17061 (anul 1433!).

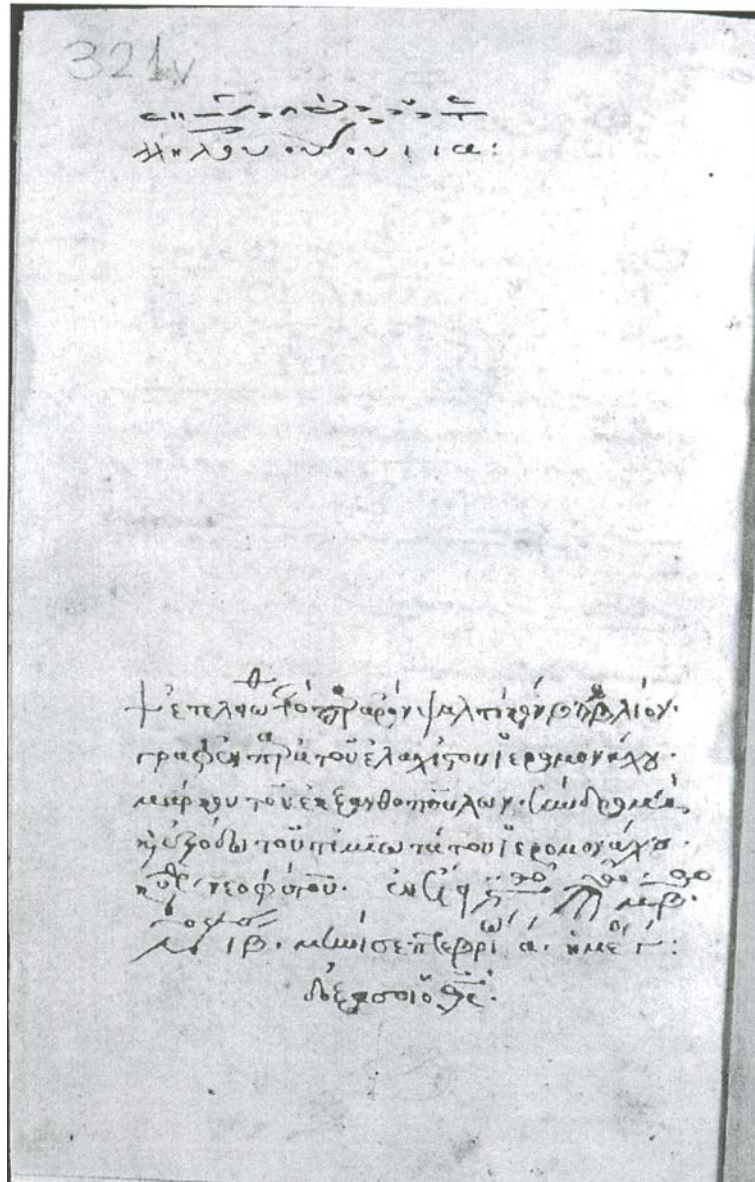

Fig. 1 – Cod. Vatoped 1527, f 321^v, autograful lui Marcu τοῦ ἐκ Ἐανθοπούλων.

Ἡ κληρονομία βιβλίου τοῦ σοφῶν ἱεροποιῶν
 μαρκαρίου ἀρχιεπισκόπου ἀμετρίτου

Fig. 2 – Monac. gr. 356, f 229, autograful lui Marcu al Efesului [apud Fonkič – Poljakov, BZ 84/85, 1991/1992, Taf. I].

Analiza paleografică a documentelor autografe enumerate⁸² ar dezlega bineînțeles chestiunea identității monahilor-copiști, deși o demonstrație în acest sens nu și-ar avea rostul: este limpede, confruntând izvoarele

⁸² Am avut prilejul să confrunt grafia ultimei file a autografului Vatoped 1527, în care se cuprinde colofonul menționat, cu semnătura lui Marcu Eugenikos din Monac. gr. 356, f 229, reprodusă în Fonkič-Poljakov, fig. I (vezi nota 67). O simplă privire asupra celor două eșantioane ne-a convins că ele au fost caligrafiate de două persoane distincte. Este locul aici să mulțumesc P. C. sale Părintelui Arhimandrit Efrem, starețul Sfintei Mari Mănăstiri a Vatopedului, care mi-a dat binecuvântarea să cercetez acest manuscris.

biografice privitoare la Marcu al Efesului, că acesta nu ar fi putut ocupa și scaunul episcopiei Corintului, nici înainte de investirea sa ca mitropolit al Efesului, și cu atât mai puțin în timpul acesteia. Pe de altă parte, deși legăturile sale cu mănăstirea Xanthopului sunt documentate, este dificil să admitem că ar fi fost, într-un anumit moment al existenței sale, închinoviat acolo. Nici sinaxarul făcând parte din mai sus pomenita akoluthie dedicată de diaconul și nomofilaxul Ioan fratelui său de curând răposat, cea mai completă sursă pentru reconstituirea vieții sfântului⁸³, nici „Logosul” redactat de marele retor Manuil Korinthios⁸⁴, devotat închinător al „dumnezeiescului” Marcu al Efesului, celui „de trei ori fericit”⁸⁵, nu cuprind în textul lor vreo mențiune asupra acestei eventualități. În schimb, ieromonahul de la Xanthopului trebuie să se fi învrednicit și de alte calități, mai importante decât cele de melograf, pentru a fi înălțat la demnitatea arhierescă de care pomenesc lemele atașate cântărilor sale. Conținutul dogmatic al textelor unora dintre mathimele sau stihirile care figurează în manuscrise sub numele ieromonahului Marcu trebuie puse în relație cu problematica și controversele teologice iscate de preparativele și desfășurarea Sinodului de la Florența⁸⁶, dispute care au marcat ansamblul vieții spirituale a acestui sfârșit de imperiu. Problema purcederii Sfântului Duh (*Filioque*) mai cu seamă, în contextul rediscutării Simbolului de credință niceo-constantinopolitan⁸⁷ și deci a naturii Sfintei Treimi, reflectată și în unele creații liturgice ale lui Marcu al Corintului, demonstrează și mai mult vigoarea lui implicare în dialogul doctrinar extrem de animat al epocii. Pe de altă parte, avem probabil aici și explicația consimilitudinii celor două nume în tradiția manuscrisă, decurgând dintr-un soi de transfer de personalitate care a făcut ca uneori sub un nume ilustru să se înscrie opera unui omonim mai mult sau mai puțin obscur. Prolificul imnograf din secolul VIII, Ioan monahul, un împreună nevoitor al lui Ioan Damaschinul în lavra Sfântului Sava, a „cedat” totalitatea imnelor sale celebrului coleg⁸⁸, căruia de altfel, cum se știe, i se atribuie atât alcătuirea Octoihului⁸⁹ cât și a cunoscutului compendiu de teorie muzicală *Ἐρωταποκρίσεις τῆς παπαδικῆς τέχνης*⁹⁰.

*
* *

Manuscrisele psaltice⁹¹ din fondurile cercetate ale bibliotecilor din țară în care, după știința noastră, este prezent sub o formă sau alta numele lui Marcu, pot fi clasate fie după criteriul cronologic, cel mai corect

⁸³ A se vedea nota 3. O versiune mai amplă dar mai săracă în detalii biografice publicase deja, după cod. Parisinus 1295, S. Pétridès, *Le synaxaire...* (v. *supra*, nota 13). Versiunea integrală a akoluthiei publicată de același în revista ateniană *Anaplasis* 361–365, 1 februarie–1 aprilie 1905.

⁸⁴ Cf. *supra*, nota 24.

⁸⁵ Arhim. Arsenij, *op. cit.*, p. 51. „Ὁ θεῖος Μάρκος”, p. 54.

⁸⁶ Pentru ansamblul chestiunii, v. J. Gill (*op. cit.* în nota 25).

⁸⁷ Remarcabilă în acest context este prezența, într-un manuscris datat între finele sec. XVI și începutul celui următor (Docheiariu 315/Stathis 143, f 135^v), în care apar și piese polifonice (pe două voci), „κατὰ τὴν Λατίνων Ψαλτικὴν”, a Crezului pus pe muzică: Τὸ ἅγιον Σύμβολον φαλλόμενον ἐν ταῖς ἐπισήμοις ἑορταῖς· ποίημα τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Κορίνθου ὑπάρχου [sic] καὶ ἐξάρχου πάσης Πελοποννήσου· πλ β' Πιστεύω εἰς ἓνα Θεόν. Admițând că autorul este însuși Marcu, este de observat că titlul de „exarh al întregului Peloponez” îi este atribuit, după cât știu, doar în acest loc. Un *Πιστεύω εἰς ἓνα Θεόν* în euhul 4 plagal figurează și în Docheiariu 324/Stathis 152, f 117, o antologie copiată de Cosma Iviritul [Macedoneanul] la anul 1686, atribuită în lemă lui Manuil τοῦ Γαζῆ, autor din prima jumătate a secolului al XV-lea. Cf. și cod. 6 din Bibl. Patriarhiei Ecumenice, fondul K. Ananiados, copiat de același Kosma Iviritul la anul 1680 (X 1975, 33), f 68^v–69 precum și Leimonos 459, datat aprox. 1700 (X 1975, 40), f 265^v. Din acest din urmă codice s-a și publicat în periodicul grecesc *Μουσικὴ* 1(1912)292–293 (*apud* X 1975, p. 272). În aceste două manuscrise din urmă Crezul este notat în euhul al 4-lea autentic. Poetul cretan din a doua jumătate a secolului al XV-lea († ca. 1515) Markos Mamounas alcătuiește o *metaphrasis* metrică a Simbolului Credinței. Cf. G.Th. Zoras, *Ἐμμετροὶ διασκευαὶ τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως*, în: *Χαριστήριον εἰς Α.Κ. Ὀρλάνδον*, III, Atena, 1966, p. 190 (*apud* PLP 16574: Μαμουναῖς Μάρκος).

⁸⁸ A se vedea de pildă C. Émery, *op. cit.* la nota 32, *ÉO* 26(1923)434–439 și 27(1924)196–197. I o a n n e s M o n a c h u s, „raro quidem a Damasceno distinguendus, quippe cum Damascenus cenobii S. Sabae per maximam vitae partem sodalis fuerit” (p. 437).

⁸⁹ P. Vintilescu, *Despre poezia imnografică din cărțile de ritual și cântarea bisericească*, București, 1937, p. 110. Cf. Eric Werner, *The Sacred Bridge*, London–New York, 1959, p. 373–409, capitolul „The Origin of the Eight Modes of Music (Octoechos)”.

⁹⁰ Editat acum de Gerda Wolfram și Chr. Hannick, *Die Erotapokriseis des Pseudo-Johannes Damaskenos zum Kirchengesang*, Viena, 1997 [MMB, Corpus scriptorum de re musica 5].

⁹¹ N. Moldoveanu, *Catalogul manuscriselor vechi bizantine* (dactilogramă la secția de muzică a BNR). Trimiterile se fac la volum și pagină, sub sigla NM. A se vedea și Adriana Șirli, *Repertoriul tematic al manuscriselor muzicale bizantine și post-bizantine (secolele XIV–XIX). I. Anastasimatarul*, București 1986 [Institutul de Istoria Artei], p. 639–640 (Lista cronologică a manuscriselor). Sigla: Șirli. Pentru secole, este notată numai cifra romană.

și mai întemeiat științific, fie după fonduri (este vorba exclusiv de fonduri grecești)⁹², în ordinea crescătoare a cotelor. Întrucât aproape toate aceste manuscrise nu sunt date, am optat pentru al doilea mod de clasificare, rămânând ca problemele ce decurg din plasarea lor în timp să fie discutate *suo loco*.

BAR gr

- A** 136, f 43^{r-v}.
NM I 39: XVII–XVIII; Șirli: XVIII, prima jumătate.
- B** 564, f 131^v–132.
NM I 25: XVII; Șirli: *ante* 1708; Alexandrescu, p. 64: XVII, ultimul deceniu. G. Breazul, *Pagini din istoria muzicii românești*, ed. îngrijită și prefațată de Gh. Ciobanu, București, 1981, p. 182–185
- C** 599, f 100, 133^v–134^v, 215^v–217^v, 217^v–218.
NM II 220: XVIII; Șirli: XVIII, a doua jumătate⁹³.
- D** 670, f 258^v–259^v.
I. D. Petrescu, *Condacul Nașterii Domnului 'H Παρθένος σήμερον*, 1940, p. 8, nota 9: „Poate să aparțină sfârșitului veacului al XVII-lea”. Șirli: 1719 [!]. Alexandrescu, p. 102: *ante* 1711.
J. Raasted, *A 17th Century Manuscript of Byzantine Music recently acquired by the Royal Library in Copenhagen*, în: Actes du XIVe Congrès des Études Byzantines, Bucarest, 6–12 sept. 1971[1976], p. 569, nota 3.
- E** 691, f 50^{r-v}.
NM II 247: XVIII.
- F** 742, f 48^v–49^v, 383^v–384, 397–398, 440^v, 444^v–445, 453^v, 473^v–474, 478^v–479, 540^v–541.
NM II 252: XVIII; Șirli: XVIII.
- G** 760, f 74^v–75^v, 327^{r-v}, 339^v–340^v, 386^{r-v}, 389, 395, 405, 409^v–410, 415^v.
NM I 50: XVII–XVIII; Șirli: XVIII, prima jumătate. N. Iorga, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secției istorice* 13[1932/1933], p. 109–129; Sebastian Barbu-Bucur, *Cultura muzicală de tradiție bizantină pe teritoriul României în secolul XVIII și începutul secolului XIX*, București, 1989, p. 161, nota 390; Ilie Georgescu, în: *Studii teologice* 8, 5–6[1956], p. 349–362.
- H** 763, f 118^v–126^v.
NM II 257: XVIII
Lema rubricată de la f 118^v [*olim* f 90^v] introduce canonul lui Cosma de Maiuma din Sâmbăta Mare, în ehlul al doilea plagal (CPC 196 Κύματι θαλάσσης τὸν κρύφαντα πάλαι): τω αγιω και μεγαλω σαββατω εις τον ορθρον· ο κανον κυρ μαρκου επισκοπου· πλ β'. Este vorba evident de Marcu al Idruntului⁹⁴, episcop trăitor în veacul al IX-lea (ÉO 23[1924]409, *sub Marcus Hidruntinus* [Otranto, în Calabria], unde se relatează legenda compunerii acestui canon. Cf. ÉO 1923, p. 15, *sub Cassia*). Beck, p. 605. Cf. cod. Marcian. gr. II 122, secolul XIV (A.D. 1354 ?), f 144–164^v: *Marcus monachus et Cosmas [...]*, cf. E. Mioni, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices graeci manuscripti*, I, 1972, p. 7. Nilles II 260²: quatuor priores odae dicuntur esse ποιήμα Μάρκου μοναχοῦ, ἐπισκόπου Ἰδροῦντος.
- I** 766, f 178^v.
NM II 394: *ante* 1805. Sebastian Barbu-Bucur, *Cultura...*, p. 63: „în jurul anului 1805”. Idem, *Manuscrise psaltice românești și bilingve în notație cucuzeliană*, în: *Studii de muzicologie* 12[1976]156–158: „înainte de anul 1805, sau chiar în acest an”.

⁹² Cu excepția codicelui putnean și a celui de la Dragomirna, biblioteci care nu sunt structurate pe fonduri. Locația manuscrisului paralel din BAR este în fondul slav.

⁹³ Acest antologhion ar trebui, cred, antedat; este din clasa celor alcătuite în secolele XVI–XVII. În ce măsură ar putea fi socotit BAR gr 599 ca făcând parte dintre prototipurile grupului de manuscrise provenite din așa-numita „școală de la Putna”? Ținând cont, între altele, de unele subscripții redactate în slavonă (v. fig. 3), asemănătoare cu cele întâlnite în filele codicilor de la Putna, s-ar putea crede că acest manuscris nu este străin de ambianța scriptoriului putnean. Detalii urmează în partea a II-a a acestui studiu.

⁹⁴ Cf. *Triodul*, București, 1922, p. 664: „Acest Canon de la Cântarea întâia până la a 6-a este compus de Marco monahul, Episcopul Idruntului”. Cf. și ediția actuală a Triodului, București, ⁸1986, p. 577 și urm.

- J** 867, f 66^v, 291, 302–303, 321^v, 324^v, 330^v–331, 339^{r-v}, 343, 346^v, 380.
NM I 55: XVII–XVIII; Şirli: XVIII, prima jumătate; Alexandrescu, p. 79: 1686. Copiat, se pare, de un ucenic al lui Balasios, f 424^v etc.
- K** 879, f 335^v–336^v, 359^v–360, 363, 369^{r-v}, 386^v–387, 391, 428^{r-v}, 439.
NM I 112–114: *ante* 1757; Şirli: 1757; Sebastian Barbu-Bucur, *Un encomion necunoscut în cinstea lui Petru cel Mare*, în: *Studii de muzicologie* 17[1983], p. 199–242; descrierea ms., p. 207 urm.; îl datează: ultima parte a domniei lui Petru cel Mare [1719–1725], în timpul celei de-a doua domnii a lui Nicolae Mavrocordat [1719–1730]; Natalia Trandafirescu, *Album de paleografie greacă*, Bucureşti, 1993, nr. 39, p. 96.
- L** 1096, f 145–146^v, 256–258.
Copiat de Iakovos ἀρχιερεὺς πρώην Γάνου Χώρας, din şcoala lui Luca al Buzăului, la anul 1624. Cf. D. Russo, *Studii istorice greco-române*, Bucureşti, 1939, vol. I, p. 272 și vol. II, p. 426; Linos Politis, în: BZ 51[1958]283; de același, *Ἀγιορειτικά ἀνάλεκτα*, în: Ἑλληνικά 16[1958]131–132; Olga Gratzou, *Die dekorierten Handschriften des Schreibers Matthaios von Myra (1596–1624)*, *Untersuchungen zur griechischen Buchmalerei um 1600*, Atena, 1982, p. 98, nota 209, p. 131 etc.
- M** 1477, f 23^{r-v}, 23^v, 34, 150.
NM I 85: *ante* 1722; Alexandrescu, p. 38: XVII, deceniile 2–4.

BCU Iași [gr]

- N** I–22, f 98–99^v.
Cratimatar din sec. XVII; NM I 33: XVII, 2 piese [dintre care una, introdusă *in calce folii* 99^v, este de Gabriel ieromonahul τῶν Ξανθοπούλων, f 100–101^v]; Alexandrescu, p. 201: XVII, deceniile 2–4. Florin Bucescu, *Documente importante de muzică bizantină și psaltică în bibliotecile din Iași*, în: AMB 1[1999]76.
- O** III–89, f 61^v–62^v, 418^v–419^v, 424–425, 448^v–449, 453^v, 462, 481, 486, 541^v–542, 550^{r-v}.
NM I 166: *ante* 1794, 6 piese [în realitate zece]; Şirli: 1794; Fl. Bucescu, *cit.*, p. 76: 1794. Autorul însemnării de pe f 1^v, datată 1 februarie 1794, ne informează că a pus început studierii respectivei bineplăcute de Dumnezeu papadichii. Pe f 4, *in calce folii*, citim: Ἀὕτη ἡ γλυκομελίῳ ῥυτος καὶ ἀσματο-μουσικῆ βίβλος ὑπάρ[χ]ει ἐμοῦ τοῦ ἀμαθοῦς καὶ ἀγραμμάτου Ἰωάννου π[α]πα χρυσοσκούλου τζιμησχῆ βυζαντίου.
- P** III–88, 289^v–290^v.
matimatar care a aparținut unui Iacob, ierodiacon și psalt. NM I 75: 1710, o piesă [de fapt sunt două]; Bucescu, *ibidem*: 1710), f 248–249 (cf. f 247^v *in calce folii*: „ποιηθεῖς παρὰ τοῦ ἱεροτάτου μ[η]τρ[ο]πολίτου κορίνθου κὺρ μάρκου”.

BNR gr

- Q** 27820, f 33^{r-v}, 193, 199^v–200^v, 212^v, 214^v, 218^v–219, 229, 231, 254^v–255.
Olim A–1, din colecția lui I.D. Petrescu-Visarion: XVII, sfârșit, cf. *Études de paléographie musicale byzantine*, Bucureşti, 1967, p. 675; NM II 306: XVIII; Şirli: XVIII

Biblioteca Mănăstirii Putna

- R** P/II = 56/544/576 I⁹⁵.

Am lăsat la urmă codicele putnean⁹⁶, cel mai vechi dintre cele conservate în țară în care o stihiră/mathimă din creația compozitorului apare sub numele τοῦ εὐγενικοῦ (f 147^v–149^v). Partea care ne interesează din acest manuscris este un stihirar (f 85–160) și pare a fi „scris în Moldova în prima jumătate a

⁹⁵ Descriș și publicat în IMR 3 (1980), ediție îngrijită, prefată și adnotată de Gh. Ciobanu, Marin Ionescu și Titus Moisescu.

⁹⁶ O piesă atribuită lui Marcu a fost semnalată și în manuscrisul purtând numărul 4693 din fondul Breazul al Bibliotecii Uniunii Compozitorilor și Muzicologilor din România (NM II 314: XVIII), un mathimatar asemănător cu gr. I–19 din Biblioteca Universității din Iași. Ar fi purtat în lista pe care am întocmit-o sigla S, dacă l-aș fi putut cerceta, însă acest manuscris nu este la ora actuală de găsit în fondul cu pricina.

secolului al XV-lea – probabil la Neamț, de unde presupunem că a fost adus la Putna, în anul 1468, de psaltii care s-au așezat în noua ctitorie a lui Ștefan cel Mare odată cu egumenul Ioasaf⁹⁷. În cazul în care această datare este exactă sau apropiată de realitate, înseamnă că avem de a face cu un document⁹⁸ din vremea celor doi Marcu. Aceeași „anagramă” (*anagrammatismos*, subst. m.) se întâlnește și într-un manuscris păstrat în mănăstirea atonită a Cutlumușului, scris de Gheorghe diaconul Γαλατάκης la anul 1443 (Kutlumus 456/Stathis 917), o papadichie-mathimatar în care se regăsesc unele compoziții ale „preacinstiului ieromonah Marcu” (f 95^v τοῦ τιμιωτάτου ἱερομονάχου Μάρκου, chinonicul Αἰνεῖτε τὸν Κύριον. Stathis nu precizează ehul), sau doar „κὺρ Μάρκου ἱερομονάχου” (heruvic neprecizat și o mathimă, așijderi). Este vorba de un *anagrammatismos* (*inc.* Ἀπέστειλας ἡμῖν, Χριστέ ὁ Θεός, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον) al stihirii idiomele pe glasul al 2-lea, care se cântă la vecernia cea mare din Joia Înălțării Domnului, având începutul Ἀναλαμβανομένου σου, Χριστέ, ἐκ τοῦ ὄρους⁹⁹. Deși rubrica din R, f 147^v (stihira se sfârșește la f 149^v) este mai laconică (στιχηρ[ὸν] φαλλόμεν[ον] τῆς ἀναλήψεως τοῦ εὐγενικοῦ, ehul 4) decât cea din codicele atonit (f 192^v ἀναγραμματοισμὸς φαλλόμενος εἰς τὴν ἀνάληψιν τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν ἰησοῦ χριστοῦ· ποίημα τοῦ εὐγενικοῦ, ehul 3 plagal = βαρὺς), ambele conțin o particularitate remarcabilă: numele autorului figurează în varianta lui cea mai simplă, *Eugenikos*, va să zică nici Marcu, nici ieromonah, nici al Corintului. Și cod. Ἀγίου Παύλου 101/Stathis 769, un mathimatar-kratimatar, cuprinde la p. 150 o stihiră-mathimă sub numele τοῦ Εὐγενικοῦ. Autorul catalogului nu precizează nici titlul mathimei, nici ehul. Apariția numelui unui *Eugenikos* a ridicat însă problema datării. Absența numelui lui Manuil Hrisaf, pe de o parte, prezența lui Εὐγενικός, pe de alta, au pus pe catalograf în situația de a data manuscrisul între secolul al XV-lea și începutul celui de-al XVI-lea¹⁰⁰. Este drept că în Iviron 964/Stathis 1049, mathimatar copiat de ieromonahul Leontie Dragusiaris din Atena la anul 1562, „anagramă” în ehul 4 figurează sub numele Μάρκου Εὐγενικοῦ, iar în mathimatarul copiat se pare de însuși Manuil Hrisaf (deci pe la mijlocul veacului al XV-lea), păstrat la Iviron sub cota 975/Stathis 1060, la f 431, același *anapodismos* în ehul 4 este atribuit: δομεστίκου¹⁰¹ τοῦ εὐγενικοῦ, în schimb alte două manuscrise mai recente, depozitate tot la Athos, revin la forma simplă a patronimului. Este vorba de Iviron 991/Stathis 1076, mathimatar copiat de Cosmas Macedoneanul Ἀλεκτροπολίτης (!) la anul 1670, f 386^v (ehul 4 autentic) și de Docheiariu 379/207, mathimatar copiat de protopsaltul Gheorghe Κῶος în prima parte a secolului al XVII-lea, f 343^v (ehul 4 autentic). De asemenea, în Leimonos 258 (un alt codice putnean, așa-zisul „manuscris de la Dobrovăț”, respectiv partea copiată de diaconul Macarie la anul 1527)¹⁰², la f 353^v–357 ne întâmpină același τοῦ Εὐγενικοῦ. Tot astfel aflăm numele autorului nostru și în ms. BAR gr. 599, f 220^v (ultima filă): εἰς τὴν ἀνάληψιν τοῦ κυ(ρίου) ἡμ(ῶν) ἰ(ησοῦ) χ(ριστο)ῦ· ποίημα τοῦ εὐγενικοῦ, ehul 4 autentic, *inc.* Αἰαααα γα λε γα[... πέστειλας ἡμῖν]. *In calce folii*: † ΜΑ ΕΥΓΕΝ(Ε)ΕΝΙΕ Γ(Ο)ΣΠΟΔΙ)ΝΕ.

Atribuită unui Ioan, sub al cărui nume cineva ar putea bănuși că se ascunde fratele mitropolitului – supoziție desigur neîntemeiată – „anagramă” în ehul 4 figurează și în cod. Docheiariu 369¹⁰³: ἀναγραμματοισμὸς οὗτος φαλλόμενος εἰς τὴν ἀνάληψιν τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ· ποίημα κυρίου Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ· ἤχ(ος) δ' Ἀπέστειλας ἡμῖν, Χριστέ ὁ Θεός (f 248). Și acest caz

⁹⁷ Titus Moisescu, *Muzica bizantină în spațiul cultural românesc*, București, 1996, p. 121.

⁹⁸ Pentru locurile paralele (Dragomirna 1886, f 121; BAR sl. 283, f 208^v [ehul 4]; Sofia ЦИИМ 816, f 201 [ehul 1]; Mosq. [Sinodaln.] 1102, f 235), a se vedea A.E. Pennington, *Seven Akolouthiai from Putna*, în: *Studies in Eastern Chant* 4(1979)127 și T. Moisescu, *op.cit.*, p. 176–207 și 208–257. Nu am atribuit celor 6 manuscrise putnene care conțin stihira lui Marcu numere de ordine distincte, întrucât numele autorului mai apare doar în Mosq. 1102 și nu prezintă diferențe notabile din perspectiva studiului de față. Leimonos 258 este discutat în cuprinsul textului (v. nota 102).

⁹⁹ *Πεντηχοστάριον*, Veneția, 1860, p. 150. Cf. *Penticostar*, București, 1999, p. 248: „Înălțindu-Te Tu, Hristoase, din Muntele Măslinilor”.

¹⁰⁰ Nu am înțeles totuși de ce autorul catalogului sugerează că manuscrisul ar fi putut fi confecționat înainte de anul 1440: „πρὸ τοῦ 1440 – ἀναφέρεται Εὐγενικός [Μᾶρκος:]” (Stathis, vol. III, p. 102).

¹⁰¹ Inițial am suspectat o eroare de lectură a copistului pentru „τοῦ μάρκου”. Dar codicele EBE-MIT 734, respectiv volumul 8 al mathimatarului autograf al hartofilaxului Hurmuz, unul din cei trei reformatori ai „sistemei” muzicii bizantine, cuprinde la f 160 anagrama (ἀναποδισμὸς) stihirei idiomele Ἀναλαμβανομένου σου, de asemenea atribuită δομεστίκου τοῦ Εὐγενικοῦ. Vezi Stathis, *An.*, p. 199.

¹⁰² Titus Moisescu, *Manuscrisul de la Dobrovăț*, București, 1994 [IMR 11, *monumenta*]. În indicele analitic, alcătuit pe baza catalogului elaborat de Titus Moisescu și Marin Ionescu (Uniunea Compozitorilor și Muzicologilor din România, inv. 23253/1986), stihira de la Înălțare figurează sub nr. 97 (p. 352).

¹⁰³ Stathis (197) îl datează de la începutul secolului al XVII-lea sau chiar de la finele precedentului (I, p. 503).

singular, un evident *lapsus calami* al scribului, ne întărește convingerea că în cele mai vechi psaltichii care păstrează „faceri” ale lui Marcu al Corintului, cu alte cuvinte în manuscrisele din generațiile imediat următoare prototipurilor (poate chiar a autografelor) – cum este cazul „antologhionului” de la mănăstirea Putna, de pildă – numele lui era asociat cu acela al ilustrului contemporan¹⁰⁴.

Dar ambiguul τοῦ εὐγενικοῦ poate fi întâlnit și în alte manuscrise psaltice, de pildă în stihirarul calofonic (mathimatar) nedatat, Sinai 289¹⁰⁵, care cuprinde numele lui Marcu de 4 ori (din păcate, catalogul lui Benešević nu semnalează nici titlurile cîntărilor și nici filele respective): [10] Ποίημα τοῦ Εὐγενικοῦ, [40] Μάρκου ἀρχιερέως, [50] Τοῦ Εὐγενικοῦ, [52] Τῆ κυριακῆ τῶν ἀγίων πάντων στιχηρὸν παλαιόν, ἐκαλλωπίσθη δὲ παρὰ τοῦ ἀρχιερέως κῦρ Μάρκου τῆς Κορίνθου. Lesne de identificat, această din urmă stihiră se cânta în Duminica tuturor Sfinților, prima după Rusalii¹⁰⁶ și împrumutase incipitul unei cântări atribuite fie lui Teodor Studitul, fie lui Ioan Monahul¹⁰⁷, dedicată sfinților mucenici Zenovie și Zenovia (30 octombrie). Ἀισματικὴν χορείαν κροτήσωμεν σήμερον, ὦ φιλομάρτυρες (ehul 4 plagal)¹⁰⁸, stihiră atestată încă din primele decade ale secolului al XIII-lea, a circulat în mathimatările secolelor XVI, XVII și chiar XVIII sub numele lui Marcu ieromonahul τῶν Ξανθοπούλων (Simonos Petras 1/551, f 206^v; Sf. Pavel 128/772, p. 871; Ivron 975/1060, f 452^v; Docheiariu 369/197, f 252^v; Docheiariu 379/207, f 538 etc.), cu textul adaptat pentru cinstirea tuturor Sfinților¹⁰⁹, dar fără a se fi păstrat și în mineiele tipărite. Am amintit mai sus¹¹⁰ că între operele nepublicate ale mitropolitului Efesului se numără și stihiri εἰς τοὺς ἀσωμάτους καὶ ἀγίους ἅπαντας¹¹¹, despre al căror conținut nu avem, deocamdată, știință. Colaționarea textelor inedite cuprinse în aceste file manuscrise ar putea desigur aduce în lumina cercetării nu puține surprize. Revenind însă la cele două mențiuni laconice din codicele sinait, cele purtând în catalogul lui Benešević numerele 10 și 50, putem observa că ele constituie, în cel mai bun caz, un indiciu al relativei vechimi a manuscrisului, deci un criteriu aproximativ de datare, dar nu și unul de atribuire, deși celelalte două leme (numerotate de redactorul catalogului sub numerele 40 și 52) precizează incontestabil această atribuire, îngăduindu-ne așadar să așezăm cele patru piese sub aceeași paternitate.

Încheierea care se poate trage din confruntarea datelor biografice ale celor doi Marcu, a căror viață s-a desfășurat aproape în același loc și timp, nu aduce elemente surprinzătoare în privința identității personajelor, pe care o bună parte dintre titlurile răspândite prin manuscrise par a le confunda. Este însă grăitor în sine chiar acest fapt, decurgând din asimilarea celor două nume ale ierarhilor în lemele manuscrise pe care le-am examinat, anume conținutul duhovnicesc, teologic și doctrinar al repertoriului imnografic pe care melograful nostru pare a-l fi cultivat cu predilecție. Descumpănirea scribilor, mai cu seamă a celor care au urmat epocii alcătuirii pieselor pe care le transcriau sub numele unuia sau a altuia dintre cei doi monahi, trădează ecoul încă viu al unor evenimente excepționale, cu îndelungat răsunset, dar care a vibrat intens în imediata contemporaneitate și a fost acut resimțit de întreaga lume ortodoxă a acelor vremuri, zguduită și de marea catastrofă de la 1453.

¹⁰⁴ O „anagramă” neprecizată figurează sub numele lui Ioan τοῦ Παπαδοπούλου τοῦ Εὐγενικοῦ în cod. Cutlumuș 455/Stathis 916, o papadichie de la finele veacului al XV-lea sau începutul următorului, la f 170^v. Fratele teologului, cum am arătat mai sus, era el însuși poet, autor de canoane și stihiri (Beck, p. 759) și figurează în PLP 6189 sub patronimicul Metaxopoulos (Mamoni, p. 398. Pentru detalii, vezi mai sus, nota 12). Am putea suspecta o confuzie a numelor, dacă nu am cunoaște că patronimul lui Ioan Cucuzel era de fapt Papadopoulos (PLP 13391; A. Jakovljević, *Koukouzeles' part in the funeral service of mediaeval Serbia and Byzantium*, în: *Cyrrilomethodianum* 1[1971]130; E. V. Williams, *A Byzantine Ars Nova: the 14th-century reforms of John Koukouzeles in the chanting of Great Vespers*, în: „Aspects of the Balkans. Continuity and change. Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA, October 23–28, 1969”, edited by H. Birnbaum and S. Vryonis jr., Haga–Paris, 1972, p. 212, nota 6). Confuzia pare a fi așadar în privința celui alt patronimic, τοῦ Εὐγενικοῦ.

¹⁰⁵ 1251 Benešević, p. 143–146.

¹⁰⁶ Nilles, II, p. 420–426.

¹⁰⁷ Émureau, în: EO 22(1923)439 și EO 24(1925)179.

¹⁰⁸ Μηναῖον, Veneția 1895, II, p. 162. *Mineiul pe octombrie*, București, ⁵1983, p. 377: „Ceată de cântăreți să adunăm astăzi, o iubitorilor de mucenici”.

¹⁰⁹ IHEG I(1960)189: Ἀισματικὴν χορείαν κροτήσωμεν σήμερον τῶν ἀπ' αἰῶνος ἀγίων. Cf. Νέα Σιὼν 27(1932)701 și 43(1948)201. Cod. Vindobon. Theol. gr. 181, f 278^v. La f 44 și stihira dedicată Sf. Zenovie. Cf. *Sticherarium*, ed. Carsten Höeg, H.J.W. Tillyard, Egon Wellesz, Copenhaga, 1935 [MMB I]. Este celebrul codice copiat de Ioan Dalassinus în anul 1220, unul dintre cele mai vechi stihirare în notație mediobizantină (*op. cit.*, p. 14), alături de Patmiac. 220, din 1223 și Vatop. 1492, din 1242.

¹¹⁰ Tsirpanlis, p. 116.

¹¹¹ Vindobon. Theol. gr. 324, *sub n.* 3, dar și în autograful Dujčev gr. 16, f 142.

Abrevieri

AMB	<i>Acta Musicae Byzantinae</i>
BAR	Biblioteca Academiei Române
BCU	Biblioteca Centrală Universitară, Iași
Beck	Hans-Georg Beck, <i>Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich</i> , München, 1959
Benešević	V. N. Benešević, <i>Catalogus codicum manuseriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in Monte Sina asservantur [...] ab archimandrita Porphyrio [Uspenskio] descripti</i> , vol. I, Petersburg, 1911
BNR	Biblioteca Națională a României
BOR	<i>Biserica Ortodoxă Română</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CPC	W. Christ–M. Paranikas, <i>Anthologia graeca carminum christianorum</i> , Lipsiae, 1871
EBE	Biblioteca Națională a Eladei
EBE-MITT	Biblioteca Națională a Eladei, fondul Μετόχιον τοῦ Παναγίου Τάφου
EEBS	<i>Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν</i>
EF	<i>Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος</i>
ÉO	<i>Échos d'Orient</i>
Hannick	Chr. Hannick, <i>Studien zu den griechischen und slavischen liturgischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek</i> , Viena, 1972 [<i>Byzantina Vindobonensia</i> , VI]
IHEG	Henrica Follieri, <i>Initia hymnorum ecclesiae graecae</i> , I–V _{1–2} , Città del Vaticano, 1960–1966 [Studi e Testi 211–215bis]
IMR	<i>Izvoare ale muzicii românești</i>
Janin	R. Janin, <i>La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin</i> , première partie, t.III, Paris, ² 1969
Kaplaneres	S.N. Kaplaneres, <i>Drei grosse byzantinische Familien im Dienst der Megale Ekklesia</i> (Diplomarbeit), Viena, 1985
Laurent	V. Laurent, <i>Les „Mémoires” de Sylvestre Syropoulos</i> , Paris, 1971
MB	A. Papadopulos-Kerameus, <i>Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη</i> , I, Constantinopol, 1884
MM	Fr.Miklosich – J.Müller, <i>Acta et diplomata graeca medii aevi</i> , Viena, 1860–1890
MMB	<i>Monumenta Musicae Byzantinae</i>
NE	<i>Νέος Ἑλληνομνήμον</i>
Nilles	N. Nilles, <i>Kalendarium manuale utriusque ecclesiae orientalis et occidentalis</i> , Innsbruck, I (1879), II (1881)
NM	vezi nota 91
Papadopulos	G.I. Papadopulos, <i>Συμβολαί εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῶν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς</i> , Atena, 1890
PG	J.P. Migne, <i>Patrologiae cursus completus. Series graeca</i>
PLP	<i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i> , ed. E.Trapp, Hans-Veit Beyer et alii, Viena, 1976–1996
RRHA	<i>Revue Roumaine d'Histoire de l'Art</i> (Série Théâtre, Musique, Cinéma)
Stathis	Gr.Stathis, <i>Les manuscrits de musique byzantine. Mont Athos</i> , Atena, I (1975), II (1976), III (1993). Numărul din catalog este cules în caractere aldine (bold)
Stathis, An.	Gr.Th. Stathis, <i>Οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας</i> , Atena, 1979 [Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Μελέται 3]
Şirli	vezi nota 91
Tsirpanlis	Const.N.Tsirpanlis, <i>Mark Eugenicus and the Council of Florence</i> , Tesalonic, 1974
Vogel-Gardthausen	M. Vogel, V. Gardthausen, <i>Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance</i> , Leipzig, 1909 (= Hildesheim 1966)
X 1975	M.K. Chatzeziakumes, <i>Μουσικά χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453–1832)</i> , I, Atena, 1975
X 1980	M.K. Chatzeziakumes, <i>Χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς 1453–1820</i> , Atena, 1980